

Toekomst grondgebonden landbouw Randstadgebied

W.H. van Everdingen
J.F.M. Helming
E.M. Jókövi
B. van der Ploeg
G.S. Venema
M.J. Voskuilen

SC

Staring Centrum, Wageningen

Logo Regio Randstad

September 1999

Rapport 4.99.21

Landbouw-Economisch Instituut (LEI), Den Haag

Het Landbouw-Economisch Instituut (LEI) beweegt zich op een breed terrein van onderzoek dat in diverse domeinen kan worden opgedeeld. Dit rapport valt binnen het domein:

- Bedrijfsontwikkeling en omgevingsfactoren
- Emissie- en milieuproblematiek
- Concurrentiepositie en de Nederlandse agribusiness; Industrie en handel
- Economie van het landelijk gebied
- Nationale en internationale beleidsvraagstukken
- Bedrijven-Informatienet; Statistische documentatie; Periodieke rapportages

Toekomst grondgebonden landbouw Randstadgebied
Everdingen, W.H. van, J.F.M. Helming, E.M. Jókövi, B. van der Ploeg, G.S. Venema en
M.J. Voskuilen
Den Haag, Landbouw-Economisch Instituut (LEI), 1999
Rapport 4.99.21; ISBN 90-5242-533-7; Prijs f 31,-(inclusief 6% BTW)
67 p., fig., tab., bijl.

De studie omvat een verkenning van de toekomstperspectieven van de grondgebonden landbouw (rundveehouderij, akkerbouw) bij de Randstad en een analyse van de economische perspectieven voor nieuwe producten en diensten door boeren (verbreding/verdieping). De landbouwverkenning is een 'statische analyse' over hoe veranderend EU-beleid voor de huidige bedrijven doorwerkt in de inkomensvorming, gevolgd door een 'dynamische analyse' over de mate waarin ontwikkelingen in agrarische structuur en productiviteit het inkomensgat kunnen opvullen dat is ontstaan door veranderend EU-beleid. Een marktverkenning voor nieuwe producten en diensten van boeren en boerinnen vormde het zwaartepunt van het andere deel van de studie. De studie geeft echter ook een overzicht van de actuele aanwezigheid en economische betekenis van uiteenlopende vormen van verbreding en verdieping. De confrontatie tussen beide verkenningen betrof de vragen:

- Kan verbreding/verdieping de inkomensdaling uit sectorale ontwikkelingen compenseren;
- Is grondgebonden landbouw met of zonder verbreding/verdieping, bij de Randstad in economisch opzicht duurzaam?

Bestellingen:

Telefoon: 070-3308330

Telefax: 070-3615624

E-mail: publicatie@lei.dlo.nl

Informatie:

Telefoon: 070-3308330

Telefax: 070-3615624

E-mail: informatie@lei.dlo.nl

Vermenigvuldiging of overname van gegevens:

- toegestaan mits met duidelijke bronvermelding
- niet toegestaan

Op al onze onderzoeksopdrachten zijn de Algemene Voorwaarden van de Dienst Landbouwkundig Onderzoek (DLO-NL) van toepassing. Deze zijn gedeponereerd bij de Kamer van Koophandel Midden-Gelderland te Arnhem.

Inhoud

	Blz.
Woord vooraf	7
Toelichting bij de kaartjes	9
Samenvatting	13
1. Inleiding	17
2. Methodische aspecten	21
2.1 Conceptueel kader: strategieën om inkomensverlies te compenseren	21
2.2 Opbouw studie in hoofdlijn	22
2.3 Landbouwverkenning	22
2.4 Verkenning van verbreding en verdieping	23
3. Actuele situatie in melkveehouderij en akkerbouw	27
3.1 Agrarische structuur	27
3.2 Inkomen en financiële positie melkvee- en akkerbouwbedrijven	29
4. Toekomstverkenning voor melkveehouderij en akkerbouw	35
4.1 Gevolgen op bedrijfsniveau van Agenda 2000	35
4.2 Gevolgen op sectorniveau van Agenda 2000 en andere beleidsvoornemens	36
4.3 Aanpassingen in de agrarische structuur en inkomensontwikkeling	38
5. De actuele situatie rond agrarische verbreding en verdieping	43
5.1 Aanwezigheid	43
5.2 Economische betekenis	44
5.3 De ruimtelijke context voor agrarische verbreding en verdieping	45
6. Toekomstperspectief voor agrarische verbreding en verdieping	51
6.1 Marktperspectief voor agrarische verbreding en verdieping	51
6.2 Toename inkomen uit verbreding en verdieping	52
6.3 Evaluatie	53

	Blz.
7. Evaluatie en slotbeschouwing	57
7.1 Inleiding	57
7.2 Kan verbreding de toekomstige inkomensdaling compenseren?	57
7.2.1 Terugblik op de methode, met name op de meest cruciale aannames	57
7.2.2 Toelichting bij de overzichtstabel 7.1	58
7.2.3 Conclusies Randstadgebied totaal: zelfs bij gunstige schattingen blijft inkomensverlies	59
7.2.4 Conclusies Weidegebied: verbreding is geen reme die voor inkomensachterstand	60
7.2.5 Conclusies Droogmakerijen: vrij weinig daling van inkomen, vrij weinig verbreding/verdieping, daling aantal bedrijven van cruciaal belang voor inkomensblijvers	60
7.2.6 Conclusies Zuidelijk en Oostelijk Flevoland: koplopergebied met kansen en bedreigingen	60
7.3 Effecten op kwaliteit landelijk gebied	61
7.3.1 Hoofddruk vanuit economische kwaliteit	61
7.3.2 Hoofddruk vanuit ecologische kwaliteit	62
7.3.3 Hoofddruk vanuit Verblijfskwaliteit	63
7.4 Slotbeschouwing: Toekomstmogelijkheden grondgebonden landbouw bij de Randstad	64
7.4.1 Andere mogelijkheden om de inkomensdaling te compenseren	64
7.4.2 Schaalvergroting (in hectares) en verbreding/verdieping?	65
7.4.3 Arbeidsaspect	65
7.4.4 Economisch aspect	66
7.4.5 Aandachtspunten voor het beleid	66

Bijlage

- 1 Doorverwijzing naar documentatierapport op Internet vanaf 15 oktober beschikbaar

Woord vooraf

De agrarische activiteit bij de Randstad heeft sterk verschillende gezichten. De inkomensvorming uit agrarische activiteiten is voor een groot deel geconcentreerd in tuinbouwcentra. De maatschappelijke betekenis van grondgebonden landbouw (akkerbouw, rundveehouderij) in het gebied is echter allesbehalve gering, met name omdat deze niet alleen een leverancier is van voedsel maar ook van plattelandskwaliteiten zoals rust, ruimte, bijzondere landschappen en natuur.

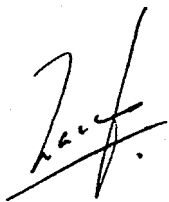
Deze studie richt zich op de toekomstperspectieven van grondgebonden landbouw (rundveehouderij, akkerbouw) bij de Randstad. Daarbij wordt in het bijzonder gelet op de bijdrage die bedrijfsverbreding/verdieping kan leveren aan het behouden van een welvarende landbouw met een aantrekkelijke uitstraling naar natuur en landschap binnen een stedelijke context.

De studie is verricht in opdracht van het Bureau Regio Randstad van de provincies Flevoland, Noord-Holland, Utrecht en Zuid-Holland. Er was intensief overleg met een Begeleidingscommissie van de volgende samenstelling:

- M. Berghs (Zuid-Holland);
- Z. Koekoek (Utrecht);
- J. Klijnstra (Noord-Holland);
- P. Nagtegaal (Flevoland);
- P. Oudega (Bureau Regio Randstad);
- M. de Vaan (Flevoland).

De studie is uitgevoerd door een onderzoeksteam met medewerkers van het LEI en het Staring Centrum onder projectleiding van B. van der Ploeg.

De directeur,

Prof.dr.ir. L.C. Zachariasse

Toelichting bij de kaarten

Studiegebied (kaart 1)

Kaart 1 laat zien wat deze studie verstaat onder het Randstadgebied. Het gebied is opgebouwd uit drie deelgebieden:

- A) Deelgebied Weidegebied. Dit is het laagveen- en klei-op-veen gebied waar de grond zich op de meeste plaatsen alleen leent voor gebruik als blijvend grasland. Het gebied kampt met landbouwkundige beperkingen vooral in de delen met een hoge waterstand (gunstig voor natuur en behoud veenbodem) en een oorspronkelijke diepe verkaveling.
- B) Deelgebied Droogmakerijen en Wijde Wormer. Het betreft kleipolders uit voorgaande eeuwen, meestal -maar niet in Beemster- overwegend in gebruik voor de akkerbouw. Vooral de landbouw in Droogmakerijen binnen de Randstedelijke Ring zoals Haarlemmermeer, heeft te maken met een opdringende verstedelijking. Buiten de Randstedelijke Ring gaat het in het zuiden om het voorste deel van de Zuid-Hollandse Eilanden en in het noorden om Droogmakerijen boven het Amsterdams IJ.
- C) Deelgebied Zuidelijk en Oost-Flevoland. Het is de nieuwste generatie polders. In deze polders hebben uiteenlopende functies (wonen, recreatie, landbouw, overig werken) ieder een eigen plek gekregen. De agrarische delen zijn optimaal ingericht naar de actuele 'landbouwkundige eisen'. De ontwikkelingen gaan echter snel in de landbouw zodat de optimale inrichting van vandaag het keurslijf van morgen kan worden.

Typerende situaties in de deelgebieden (kaarten 2, 3 en 4)

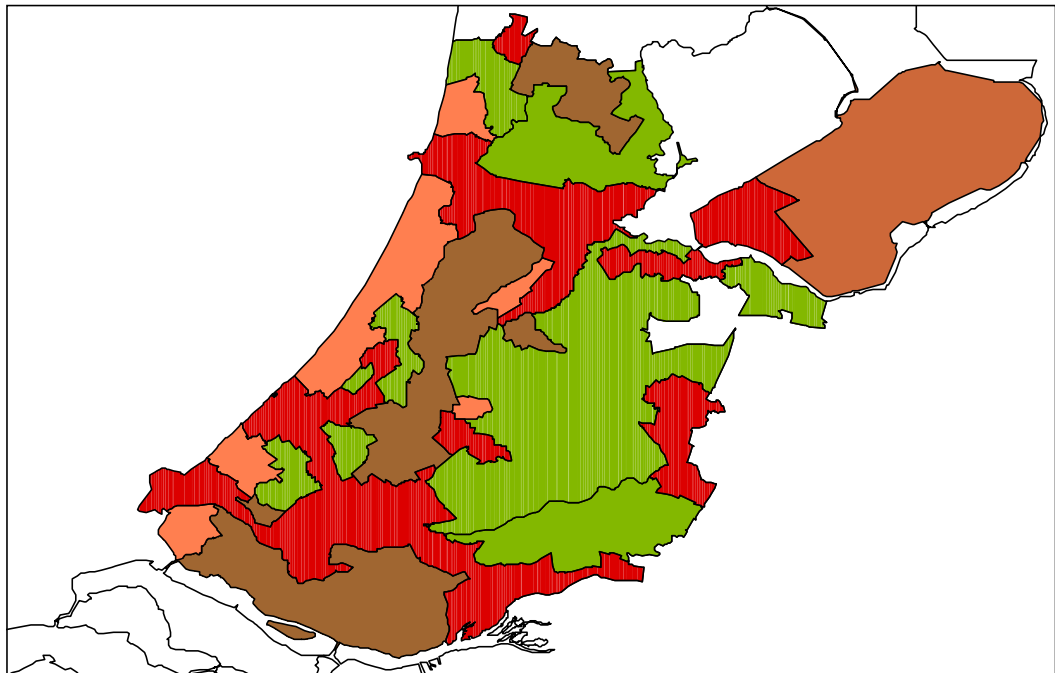
Er zijn drie bladzijden (kaartjes) met elk drie typerende situaties voor een deelgebied. Er is een illustratie van een plek binnen het betreffende deelgebied waar de combinatie 'landbouw + natuur' sterk opvalt. Er is een ander kaartje van een plek met een opvallende combinatie van 'landbouw + stad', dit laatste inclusief 'witte vlekken' die klaar liggen om te worden bebouwd. Ten slotte is er een kaartje van plaatsen waar landbouw tot op zekere hoogte het alleenrecht heeft. De diversiteit binnen de deelgebieden is groter dan uit deze kaartjes kan blijken. De studie richt zich echter in beginsel op het meer globale niveau van 'de akkerbouw' en 'de rundveehouderij' (met name melkveehouderij) in het totale Randstadgebied met een differentiatie naar de drie deelgebieden.

Verbreiding en verdieping (kaarten 5,6 en 7)

In het rapport staan drie kaarten die op gemeenteniveau een indruk geven van het aantal landbouwbedrijven met activiteiten van verbreding/verdieping. De eerste van deze kaarten geeft een totaalbeeld: Het percentage bedrijven met bedrijfsverbreding of verdieping. De volgende kaarten geven meer specifiek, een indruk van waar de meest voorkomende vormen zijn te vinden van verbreding (natuurbeheer) en verdieping (verkoop/verwerking aan huis). Uit de studie blijkt overigens dat de meest frequente vorm van verbreding/verdieping niet per sé in economisch opzicht het meest interessant behoeft te zijn. De studie onderscheidt: ecologische verbreding (met name natuurbeheer), sociale verbreding (onder andere agrotourisme) en bedrijfsverdieping (onder andere biologische landbouw).

Kaart 1

Studiegebied (3 deelgebieden) grondgebonden landbouw bij de Randstad

Gebieden in de Randstad

- Weidegebied
- Z. en O. Flevoland
- Droogmakerijen
- Tuinbouwcentra en kustzone
- Stedelijk gebied

Samenvatting

Het inkomen uit de bedrijven van melkveehouders en akkerbouwers in het Randstadgebied zal na 2000 belangrijk dalen onder invloed van vooral vrijere concurrentieverhoudingen door veranderend EU-beleid. De inkomensdaling wordt in elk van de Deelgebieden (Weidegebied, Droogmakerijen, Zuidelijk en Oostelijk Flevoland) slechts zeer ten dele gecompenseerd doordat boeren extra inkomen halen uit bedrijfsverdieping (vooral biologische landbouw en verkoop aan huis) en verbreding (met name agrarisch natuurbeheer).

Andere bedrijfsaanpassingen met name schaalvergroting en het verhogen van de efficiency in grondgebonden landbouw, helpen mee om het inkomen op peil te houden. Toch zal het gezinsinkomen uit het eigen bedrijf aanmerkelijk dalen. Het voortbestaan van de grondgebonden landbouw bij de Randstad komt echter niet in gevaar. De verbrede en verdiepte bedrijfsontwikkeling kan de Ecologische en Verblijfskwaliteit van het agrarisch gebied bij de Randstad ten goede komen. In boerengezinnen komt waarschijnlijk een toenemend deel van het inkomen van buiten het eigen bedrijf.

Een en ander blijkt uit deze gezamenlijke studie van het Landbouw-Economisch Instituut (LEI) en het Staring Centrum (SC), in opdracht van het Bureau Regio Randstad van de provincies Flevoland, Noord-Holland, Utrecht en Zuid-Holland. De studie omvat een landbouwverkenning en een analyse van de economische perspectieven voor nieuwe producten en diensten door boeren (verbreding/verdieping).

De landbouwverkenning in de Randstadstudie is een 'statische analyse' over hoe veranderend EU-beleid voor de huidige bedrijven doorwerkt in de inkomensvorming, gevolgd door een 'dynamische analyse' over de mate waarin ontwikkelingen in agrarische structuur en productiviteit het inkomensgat kunnen opvullen dat is ontstaan door veranderend EU-beleid.

Een marktverkenning voor nieuwe producten en diensten van boeren en boerinnen vormde het zwaartepunt van het andere deel van de studie. De studie geeft echter ook een overzicht van de actuele aanwezigheid en economische betekenis van uiteenlopende vormen van verbreding en verdieping. Onder 'verdieping' wordt verstaan dat boeren met extra zorg of bewerkingen in aanwezige productietakken een hogere economische toegevoegde waarde realiseren. Economisch gezien is vooral biologische landbouw van belang. Andere verdiepingvormen zijn verkoop aan huis, boerenkaas en streekproducten. Verbreding omvat agrarisch natuurbeheer, agrotourisme en zorglandbouw.

De confrontatie tussen beide verkenningen betrof de vragen:

- Kan verbreding/verdieping de inkomensdaling uit sectorale ontwikkelingen compenseren;
- Is grondgebonden landbouw met of zonder verbreding/verdieping, bij de Randstad in economisch opzicht duurzaam? Bij dit laatste is ook de 'Groene Hart Functie' in het geding?

- In de studie zijn drie deelgebieden onderscheiden:
- Weidegebied, het laagveen- en klei-op-veengebied in Binnen-Randstad en Waterland;
 - Droogmakerijen, deels in Binnen-Randstad (onder andere Haarlemmermeer) en deels Rondon-Randstad (NH: Beemster + Schermer en ZH: Hoekse Waard + Voorne/ Putten);
 - Zuidelijk en Oost-Flevoland.

Weidegebied: schaalvergroting en verbreding beperken daling maar inkomensachterstand blijft.

In het Weidegebied wordt de reeds aanzienlijke vermindering van het aantal bedrijven versneld door de voorziene prijsdaling van de melkprijs en de vrij ongunstige concurrentiepositie ten opzichte van melkveehouderij elders. De versnelde vermindering van het aantal bedrijven schept ruimte voor oppervlaktevergroting en het gedeeltelijk repareren van inkomens op blijvende bedrijven.

Hoewel het voorgaande een groter effect heeft op de inkomensvorming op blijvende bedrijven, helpt ook verbreding/verdieping (vooral biologische melkveehouderij en in mindere mate agrarisch natuurbeheer en verkoop aan huis) om de inkomensdaling te beperken tot 14%. De daling van het inkomen in het Weidegebied komt extra hard aan omdat melkveehouders hier op een (gelijkblijvende) inkomensachterstand staan ten opzichte van melkveehouders elders in Nederland.

De melkveehouderij verdwijnt echter niet uit het gebied omdat de grond meestal alleen is te gebruiken als blijvend grasland en omdat extensieve vleesveehouderij bij relatief hoge grondprijzen moeilijk rendabel is te maken. Er wordt wel een groei van de vleeskalverhouderij voorzien.

Droogmakerijen: inkomensdaling wordt vooral beperkt door schaalvergroting

In de Droogmakerijen blijft de daling van het inkomen beperkt (-5%) doordat de voorziene (verdere) prijsdalingen in de akkerbouw minder ingrijpend zijn dan in de melkveehouderij, en doordat prijsdalingen ook hier het proces van bedrijfsbeëindiging/oppervlaktevergrotingen versnellen. Verdieping (vooral biologische landbouw) en in mindere mate verbreding (verkoop aan huis en zorglandbouw) leveren een beperkte bijdrage aan het op peil houden van de inkomens. Het voortbestaan van de akkerbouw is vooral afhankelijk van het tempo en de locatie van stedelijke uitbreidingen. De Droogmakerijen zijn sterke locaties voor landbouw maar zij zijn veelal ook aantrekkelijk voor stedelijke bestemmingen.

Zuidelijk en Oostelijk Flevoland: ondanks groei verbreding/verdieping daalt inkomen

Voor Zuidelijk en Oost-Flevoland wordt vergeleken met Droogmakerijen, een sterkere daling van het inkomen uit het eigen bedrijf voor boerengezinnen verwacht (-13%). Doordat er vergeleken met elders, weinig boeren stoppen komt er weinig ruimte voor schaalvergroting van blijvers. De dalende landbouwprijzen werken daardoor vrij onverkort door in de

inkomens van blijvende ondernemers. Verdieping van agrarische bedrijven (vooral biologische akkerbouw) biedt meer perspectief dan in de Droogmakerijen. Het inkomenseffect van verdieping en verbreding (met name verkoop aan huis) is lang niet voldoende om de landbouwkundige daling van het inkomen in de regio te compenseren.

Het gebied heeft echter een sterke uitgangspositie. De continuïteit van de landbouw is dan ook niet in het geding maar de uitkomsten van de studie wijzen er wel op dat de 'wet van de remmende voorsprong' zich in de nieuwe polders doet gelden.

Banen buitenshuis zijn van belang voor inkomensvorming

Het gezinsinkomen zal vermoedelijk minder dalen dan de berekeningen over het inkomen uit het eigen bedrijf doen vermoeden doordat 'externe inkomens' gemiddeld belangrijker worden. Uit de studie blijkt onder meer dat dit 'extern inkomen' momenteel van grotere omvang is dan het inkomen uit verbreding/verdieping.

Schaalvergroting plus verdieping geeft mozaïek situatie in landelijk gebied

De studie wijst in de richting dat schaalvergroting en verbreding/verdieping in de grondgebonden landbouw, samen het beeld bepalen van de ontwikkeling van het landelijk gebied bij de Randstad. Dit impliceert een toenemende mozaïek situatie met een afwisseling van hoog productieve landbouwbedrijven/percelen en anderzijds landbouwbedrijven, percelen en perceelsranden die in het teken staan van andere plattelandsfuncties dan gewone landbouwproductie.

Gevoeligheidsanalyse: zelfs in meest gunstige variant daalt inkomen uit eigen bedrijf

Er is een gevoeligheidsanalyse op de uitkomsten toegepast. In de voor het inkomen van blijvers meest ongunstige variant zijn er minder afvallers (ongeveer een derde) dan in de basisprognose. Dit werkt sterk door in de ontwikkeling van het gemiddeld bedrijfsinkomen van de blijvers (34% in plaats van 12% inkomensdaling in de basisprognose).

Voor de mate waarin het inkomen uit verbreding/verdieping toeneemt, is een gevoelig element de mate waarin 'de markt voor verbreding/verdieping' een gegeven is, dan wel valt te beïnvloeden door boeren die een aantrekkelijk aanbod presenteren. In de realistische variant neemt de economische betekenis van verbreding/verdieping met ongeveer een kwart toe (+ 10,5 miljoen uit verbreding/verdieping).

In de gunstige variant gaat het om een toename van bijna 60% (+ 23,1 miljoen). Zelfs wanneer de gunstige prognose optreedt samen met een versterkte schaalvergroting (door meer afvallers) zal er toch nog 8% inkomensdaling op de blijvende grondgebonden bedrijven in de Randstadregio resteren.

Belangrijkste uitkomsten van de Randstadstudie in cijfers (samenvatting)

Tabel 1 *Inkomensontwikkeling tot en met 2007 met/zonder extra verbreding in deelgebieden en totale Randstadgebied*

Schattingen van gezinsinkomen uit het eigen bedrijf (a, b, c en d in mln. gld.)	Randstadgebied			
	Weide- gebied	Droog makerijen	Z. en O. Flevoland	Totaal
a) Huidige inkomen op alle blijvende bedrijven	189,3	101,5	84,5	375,3
b) Ontwikkeling na 'agenda 2000' en 'bedrijfsaanpassing'	-33,0	-7,0	-13,7	-53,7
c) Inkomen uit extra verbreding/verdieping (v/v)	+6,0	+1,6	+2,8	+10,5
d) Inkomensontwikkeling na extra v/v	-27,0	-5,4	-10,9	-43,2
e) Mate waarin v/v inkomensdaling compenseert (meest optimistische prognose variant)	18% (43%)	23% (51%)	20% (38%)	20% (43%)
f) Inkomensontwikkeling (sub d) t.o.v. uitgangssituatie (meest optimistische prognosevariant)	-14% (-10%)	-5% (-3%)	-13% (-10%)	-12% (-18%)

Bron: Prognose landbouwinkomen, LEI; Prognose aanvullend inkomen uit extra verbreding, SC.

Tabel 2 *Inkomensontwikkeling op gebiedsniveau en bedrijfsniveau*

	Randstadgebied			
	Weide- gebied	Droog makerijen	Z.- en O.- Flevoland	Totaal
a) Huidige inkomen nu alle blijvende bedrijven (mln. gld.)	189,3	101,5	84,5	375,3
b) Aantal blijvende bedrijven	4.140	2.301	826	7.267
Aantal verdwenen bedrijven (Afvalpercentage in 11 jaar)	2.730 (-40%)	916 (-28%)	149 (-15%)	3.795 (-34%)
c) Gemiddeld inkomen nu blijvers (in gld.)	45.726	44.111	102.300	51.644
d) Gezamenlijk inkomen (2007) blijvende bedrijven (mln. gld.)	162,3	96,1	73,6	332,1
e) Gemiddeld inkomen straks (in gld.)	39.300	42.120	89.000	45.700
f) Ontwikkeling gemiddeld inkomen (in gld.) (in %)	-6.430 -14%	-2.000 -5%	-13.300 -13%	-6.000 -12%

1. Inleiding

Centrale vraag en opdracht

Hoe is de toekomstige economische positie van de grondgebonden landbouw bij de Randstad, welke mogelijkheden zijn er voor verweving met andere activiteiten en biedt het combineren van landbouw met andere activiteiten soelaas om de te verwachten daling van het landbouwincome op te vangen? Deze vraag staat centraal in deze gezamenlijke analyse van het Landbouw-Economisch Instituut (LEI) en het Staring Centrum (SC), in opdracht van het Bureau Regio Randstad van de provincies Flevoland, Noord-Holland, Utrecht en Zuid-Holland. De opdrachtgever neemt de uitkomsten van het onderzoek mee als bouwsteen in het verdere Randstad planproces.

De resultaten dienen met name ter ondersteuning van anticiperend beleid. Dit betekent dat de studie vooral ook kijkt naar de mogelijkheden voor grondgebonden landbouw - in verbrede en onverbrede vorm- in een toekomst die ligt voorbij de aangekondigde hervorming van het markt- en prijsbeleid in de landbouw (Agenda 2000). De resultaten van het onderzoek zijn afgestemd op zowel benutting door het bureau Regio Randstad voor de planning op de langere termijn, als voor de afzonderlijke provincies bij het te ontwikkelen beleid in het landelijk gebied.

Economie centraal

Het onderzoek stelt centraal wat het economisch perspectief is op langere termijn van grondgebonden landbouw in het Randstadgebied. Vanuit het idee van verbreding wordt dit echter ruim opgevat. Een rode draad ligt zelfs in noodzaak en mogelijkheden om bijzondere omgevingskwaliteiten van landelijke gebieden te economiseren. Is het mogelijk om landbouw zodanig te organiseren dat hiermee drie kwaliteiten van een landelijk gebied (economisch, ecologisch en sociaal rendement) integraal worden gediend?

Empirische onderbouwing

Het onderzoek geeft een zo realistisch mogelijke schets van situatie en mogelijkheden. Waar mogelijk, geeft het een cijfermatige onderbouwing. Het relateert met name de uitkomsten van beschikbare doorrekeningen met betrekking tot de gevolgen van geplande veranderingen in EU-beleid voor rundveehouderij en akkerbouw, aan de specifieke situatie in het Randstadgebied. Het gaat verder de economische betekenis na van verbrede agrarische bedrijfsontwikkeling. Daarbij wordt waar mogelijk uitgegaan van financieel-economische gegevens over bedrijven binnen het studiegebied.

Gebieden

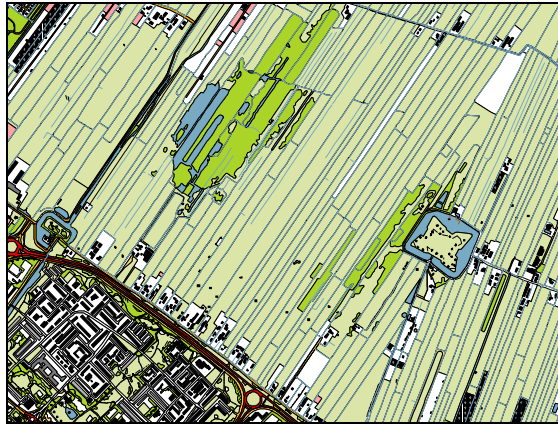
Het studiegebied bestaat uit de deelgebieden Weidegebied, Droogmakerijen en Zuidelijk plus Oost-Flevoland. Het Weidegebied is het veen- en klei-op-veengebied dat grotendeels binnen de Randstedelijke Ring ligt, met als belangrijkste uitzondering Waterland ten noorden van Amsterdam. Melkveehouders in de veenweiden hebben te maken met natuurlijke handicaps voor conventionele landbouw maar de hoge natuur- en landschapswaarden zouden juist gunstig kunnen zijn voor een verbrede bedrijfsontwikkeling. Het deelgebied Droogmakerijen ligt deels binnen de Randstedelijke Ring (met name Haarlemmermeer en Droogmakerij bij Zoetermeer) en ten dele in de Rondon Randstadzone in Noord-Holland (Beemster, Schermer) en Zuid-Holland (onder andere Hoeksewaard).

Vooraf binnen de Randstedelijke Ring gaat het in de Droogmakerijen om de vraag hoe de akkerbouw zich kan ontwikkelen bij een snel inkrimpand areaal en een doorzetten-de tendens tot schaalvergroting. Verbreding (inclusief biologische landbouw) als alternatief lijkt landschappelijk aantrekkelijker (rust en ruimte) dan het omschakelen naar intensieve plantenteelt en veehouderij.

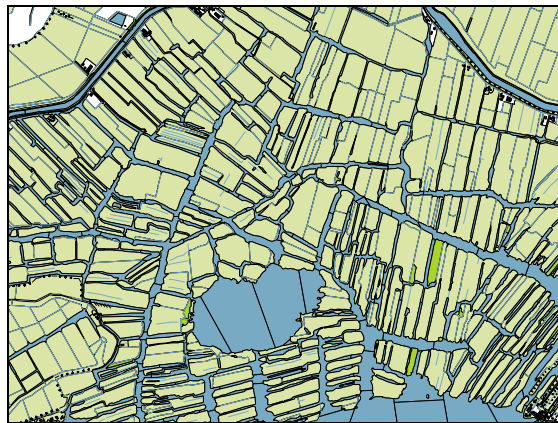
Het deelgebied Zuidelijk en Oostelijk Flevoland bestaat uit de jongste generatie polders. Op het eerste gezicht is dit een gebied dat voor de landbouw 'lang mee' kan en waar andere functies (wonen, werken, recreëren) nog maar kort geleden ieder een eigen plaats hebben gekregen. Bij nader inzien lijkt de vraag relevant of ontwikkelingen in de landbouw niet dusdanig versnellen dat de ideale structuur van vandaag het keurslijf wordt van morgen. Sinds de inrichting van deze nieuwe polders is er een tendens in beleid voor het landelijk gebied van scheiding (iedere functie een eigen plek) naar verweving van functies (multifunctioneel ruimtegebruik).

Kaart 2

1.1 Deelgebied Weidegebied

Situatie landbouw en stad, omgeving Utrecht

Situatie landbouw en natuur, omgeving Wormer

Situatie landbouw 'puur', Alblasserwaard

Bron: Topografische Dienst.

2. Methodische aspecten

2.1 Conceptueel kader: strategieën om inkomensverlies te compenseren

Het onderzoek plaatst verbreding/verdieping te midden van andere opties voor boeren om te reageren op een dalend inkomen (zie onderstaand overzicht). Op de horizontale lijn is de samenstelling van het bedrijf de ingang. Op de verticale lijn is dit de samenstelling van het gezinsinkomen. De opties in de meest rechter kolom liggen het verst bij de landbouw en haar specifieke locatie (platteland) vandaan. De opties op de onderste rij liggen het verst bij het eigen bedrijf vandaan.

<i>Bedrijfs- strategie</i> <i>Inkomens- strategie</i> <i>agrarisch</i> <i>gezin</i>	<i>Gespecialiseerd bedrijf, eventueel gecombineerd met externe inkomens- bronnen</i>	<i>Niet gespecialiseerd bedrijf</i>		
		<i>Agrarische verbreding/ verdieping</i>	<i>Overige plattelands- verbreding</i>	<i>Activiteiten die niet specifiek zijn voor platteland</i>
<i>Eén inkomens- bron</i>	1) a- Schaalvergroting b- Kosten omlaag c- Omschakelen Intensievere tak	2) Bedrijfsver- dieping, activiteit, voegt waarde toe aan agrarisch product, b.v. boerenkaas en Biologische Landbouw		
<i>Meerdere inkomens- bronnen op eigen bedrijf</i>		3) Tweede landbouwtak, b.v. tuinbouw of varkenshouderij op akkerbouwbedrijf	4) Economisering van Plattelands- kwaliteiten, b.v. betaald Natuur- Beheer en Agrotoerisme	5) Tweede bedrijfstaking, niet- landbouw
<i>Meerdere inkomens- bronnen ook buiten het eigen bedrijf</i>				6) Baan buitenshuis van boer, boerin of opvolger,

Figuur 2.1 Denkbare strategieën om inkomensverlies te compenseren

De ontwikkelingsopties die in deze studie speciale aandacht krijgen zijn in dit overzicht vetgedrukt. Het zijn respectievelijk bedrijfsverdieping (optie 2) en bedrijfsverbreding in de zin van het economiseren van bijzondere plattelandskwaliteiten (optie 4). Andere op-

ties fungeren eventueel als alternatief voor boeren die willen ontkomen aan inkomensdaling als gevolg van ontwikkelingen in markt en beleid.

2.2 Opbouw studie in hoofdlijn

De studie valt in twee hoofddelen uiteen: (a) een landbouwverkenning (actueel en toekomst) en (b) een verkenning van verbreding en verdieping. In beide gevallen is er een 'interne analyse' in samenhang met een analyse van de relevante omgeving. De landbouwverkenning resulteerde in een raming van de toekomstige daling van het inkomen in niet-verbrede landbouw. De studie van verbreding mondt uit in een schatting van het extra inkomen dat uit verbreding en verdieping kan worden gehaald.

In de eindanalyse worden beide ramingen met elkaar geconfronteerd waarbij het geconstateerde 'inkomensgat' wordt gezien als 'taakstelling' voor verbreding/verdieping. Het gaat om de genoemde vraag: Kan verbreding/verdieping het verlies aan landbouwinkomen compenseren? Hierbij is binnen de landbouwverkenning al rekening gehouden met een inspanning van boeren om middels zaken zoals het opvoeren van efficiency en schaalvergroting het gat te dichten.

2.3 Landbouwverkenning

De landbouwstudie houdt de volgende analyse niveaus in onderlinge samenhang aan:

- bedrijfsniveau, speciaal gericht op 'het gemiddelde melkvee/akkerbouwbedrijf' in de drie deelgebieden maar met ook aandacht voor spreiding binnen de groepen melkveebedrijf en akkerbouwbedrijf;
- grondgebonden landbouw op (deel) gebiedsniveau, bijvoorbeeld ontwikkeling aantal bedrijven en agrarisch grondgebruik;
- sectorniveau met name de sectoren melkveehouderij en akkerbouw.

De landbouwstudie bevat een statische analyse en een dynamische analyse:

- wat hier 'statische analyse' heet, bevat een dynamisch element namelijk de veranderende omgevingen - voor de sector - van markt, technologie en overheidsbeleid (inclusief marktordening). De analyse heet statisch omdat wordt nagegaan hoe voorzienbare veranderingen in de omgeving zouden inwerken op de huidige agrarische bedrijven;
- de dynamische analyse verdisconteert in bovenstaande effectbepaling dat de agrarische bedrijvigheid geen constante is maar evolueert mede als reactie op de veranderende omgevingen.

De belangrijkste methoden en databronnen in de landbouwverkenning zijn:

- Bedrijven-Informatienet van het LEI berustend op een representatieve steekproef in de landbouw en op het bijhouden van een grote verscheidenheid van bedrijfsgegevens;
- Dutch Regionalised Agricultural Model (DRAM) waarmee consequenties van beleid kunnen worden doorgerekend op nationaal en regionaal niveau;
- CBS Landbouwtellingen een jaarlijks terugkerende integrale registratie van bedrijfsgegevens die een belangrijke database vormt voor DRAM en die kunnen worden gecombineerd met de meer gedetailleerde en bewerkte gegevens uit BIN.

Het volgende geeft een samenvattend beeld van de werkwijze in de landbouwverkenning.

	Statische analyse	Dynamische analyse
Sectorniveau	Met DRAM analyse van gevolgen EU-beleid	
Gebiedsniveau	Met Landbouwtelling analyse actuele situatie Uitkomsten DRAM analyse op sectorniveau vertaald naar deelgebieden	Met DRAM en o.a. Landbouwtelling als input prognose toekomstige agrarische structuur Resultaten DRAM over gevolgen EU-beleid vertaald naar deelgebieden (ook Informatienet als input)
Bedrijfsniveau	Met Informatienet analyse van inkomenssituatie en concurrentiepositie van melkvee en akkerbouwbedrijven in de deelgebieden	Toekomstige inkomenssituatie en concurrentiepositie vergeleken met de huidige situatie

Figuur 2.2 Overzicht werkwijze landbouwverkenning

Het documentatierapport geeft een meer uitvoerig beeld van de gevolgde werkwijzen.

2.4 Verkenning van verbreding en verdieping

De analyse betreft enerzijds de aanwezigheid en economische betekenis van verbreding en verdieping op landbouwbedrijven, en anderzijds de ruimtelijke context en markt voor verbreding en verdieping.

Aanwezigheid en economische betekenis

Bij het inventariseren van de huidige situatie in het studiegebied is gebruik gemaakt van de gegevens van de Landbouwtelling (1998). De volgende activiteiten zijn onderscheiden:

natuurbeheer en -productie;

- verwerking en huisverkoop van land- en tuinbouwproducten;
- agrotourisme;
- zorgtaken;
- biologische landbouw.

De belangrijkste gegevens zijn in kaartbeelden verwerkt met een detaillering naar gemeenteniveau. Voor de schatting van de economische betekenis van verbreding/verdieping werden gegevens uit het Bedrijven-Informatienet van het LEI gebruikt. Hierin is informatie beschikbaar over: (a) biologische landbouw, (b) kaasmaken, (c) natuurbeheer en (d) agrotourisme.

Voor informatie over zorgtaken, huisverkoop en verwerking van akkerbouwproducten zijn andere bronnen geraadpleegd.

Context voor verbreding en verdieping

De economische haalbaarheid van de diverse verbredings- en verdiepingsopties in de landbouw in de drie gebieden wordt beoordeeld vanuit twee invalshoeken: enerzijds vanuit de ruimtelijke context en anderzijds vanuit marktverwachtingen.

De ruimtelijke context is invloedrijk omdat deze bepaalt waar de mogelijkheden voor verbreding en verdieping het meest perspectiefrijk zijn. Geluidsoverlast door auto's of vliegtuigen bijvoorbeeld vermindert de kansen voor agrotourisme. Plannen voor groot-schalige natuurontwikkeling verminderen het beschikbare oppervlak voor landbouw, maar kunnen in de omgeving de kansen verhogen voor agrarisch natuurbeheer, ecologische landbouw en agrotourisme. In de studie wordt vastgesteld welke ruimtelijke aspecten het meest relevant zijn voor de verbredings- en verdiepingsopties in het onderzoek en wordt inzichtelijk gemaakt hoe de ruimtelijke context in de drie gebieden voor deze aspecten nu en in de toekomst is.

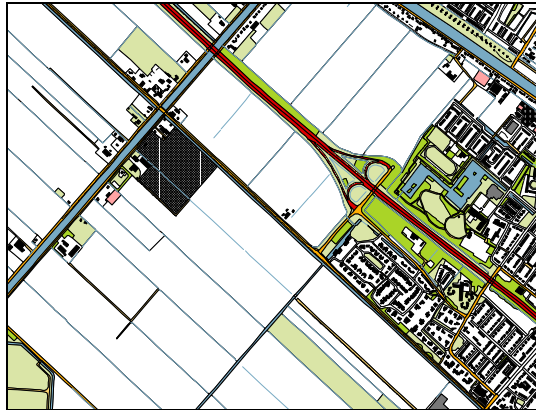
De benodigde informatie komt uit verschillende bronnen. Welke ruimtelijke aspecten relevant zijn voor de verbredings- en verdiepingsopties is ontleend aan literatuur en diverse experts betrokken bij de ontwikkeling van de betreffende opties. Voor de huidige ruimtelijke situatie is informatie uit diverse GIS-bestanden gebruikt, in combinatie met meerdere literatuurbronnen. De Nieuwe Kaart van Nederland bevat informatie over geplande ruimtelijke ontwikkelingen in de gebieden tot circa 2005. Aanvullende informatie is ontleend aan streekplannen.

De marktcontext is uiteraard eveneens belangrijk. Zonder kapitaalkrachtige vraag heeft het geen zin om verbredings- of verdiepingsopties op te starten waarvan de producten via de markt moeten worden verhandeld. In het onderzoek wordt daarom informatie over de verwachte marktontwikkelingen voor de verbredings- en verdiepingsopties nagespeurd en verwerkt in de toekomstverkenning voor de landbouw.

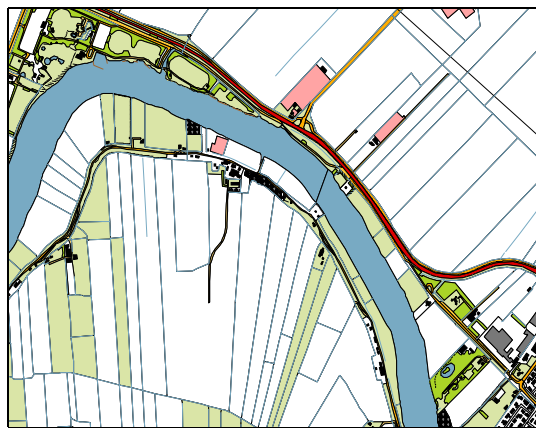
Indien direct vermarkten geen haalbare optie is, maar de producten wel een hoge maatschappelijke waarde hebben, is soms de overheid bereid te betalen voor de levering van specifieke producten door agrariërs. Voor een aantal producten gebeurt dit al en zijn er ook uitspraken over de bereidheid van de overheid om deze producten te blijven honoreren ook op langere termijn, weidevogelbeheer bijvoorbeeld. Ook dit wordt verwerkt in de toekomstverkenning.

Kaart 3

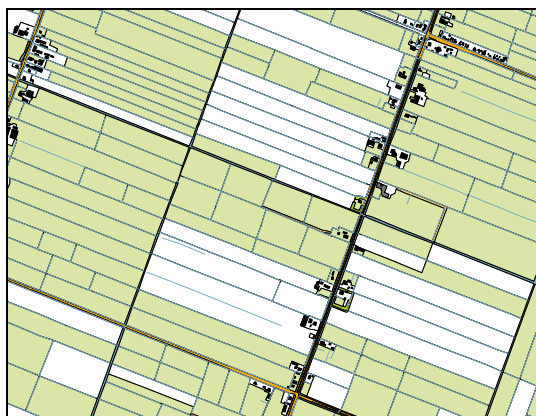
Deelgebied Droogmakerijen

Situatie landbouw en stad, omgeving Badhoevedorp

Situatie landbouw en natuur, Hoekse Waard

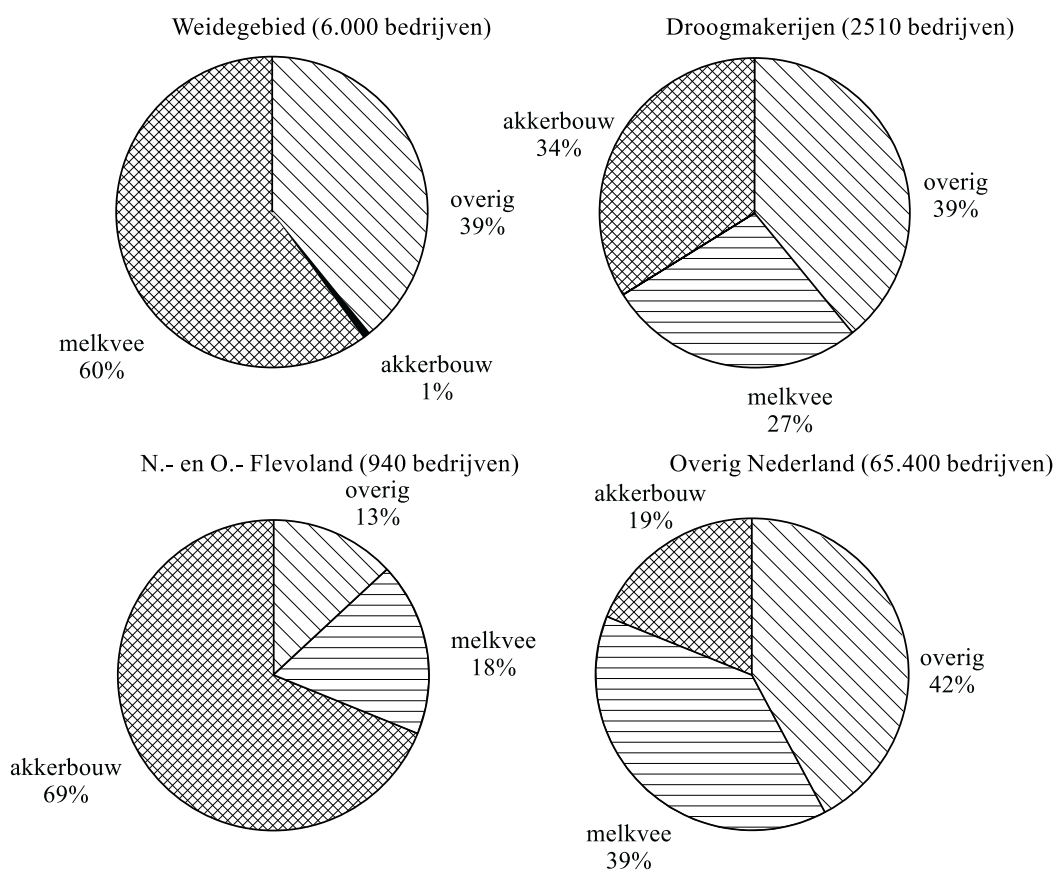
2. Situatie landbouw 'puur', Beemster

3. Bron: Topografische Dienst.

3. Actuele situatie in melkveehouderij en akkerbouw

3.1 Agrarische structuur

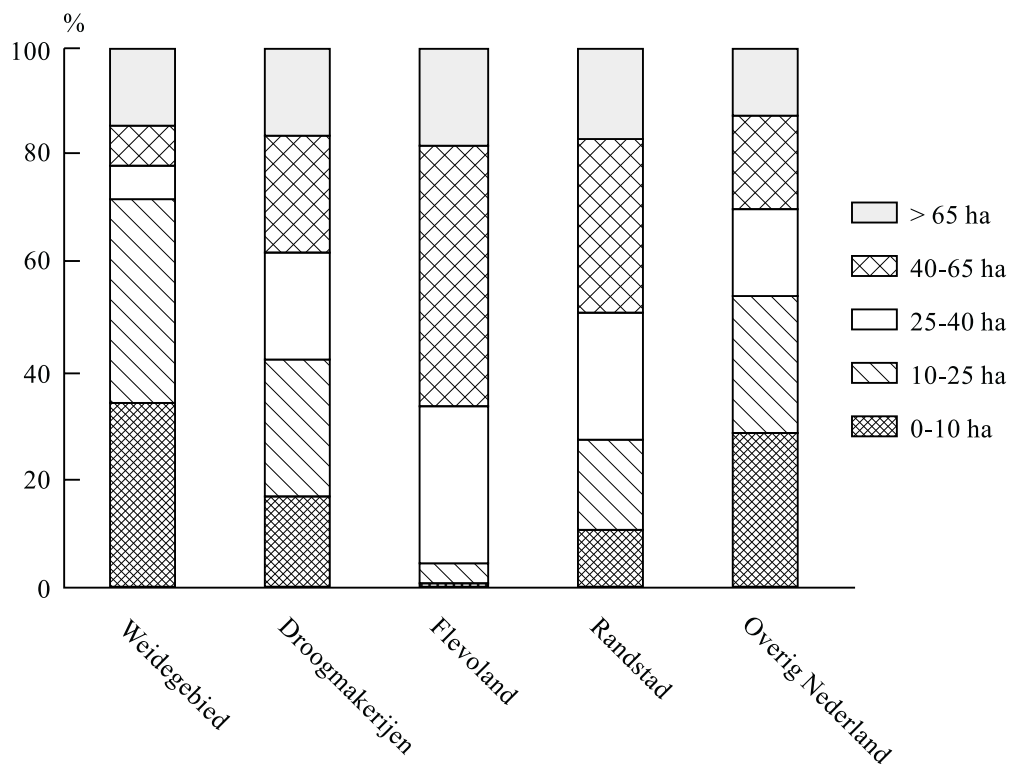
In de regio Randstad, zoals die voor dit onderzoek is afgebakend, kwamen volgens de Landbouwtelling van 1998 ruim 14.700 landbouwbedrijven voor. Ten opzichte van vijf jaar daarvoor was dit aantal met 12% teruggelopen, wat overeen komt met de ontwikkeling van de rest van Nederland. Wordt gekeken naar de grondgebonden bedrijven (in totaal 9.450 bedrijven) dan komen in het Weidegebied vooral melkvee- en overige graasdierbedrijven voor, terwijl in Zuid en Oost Flevoland de akkerbouw overheerst (figuur 3.1). De afname van het aantal bedrijven is in de Weidegebieden (-14%) iets sterker dan in de andere gebieden.

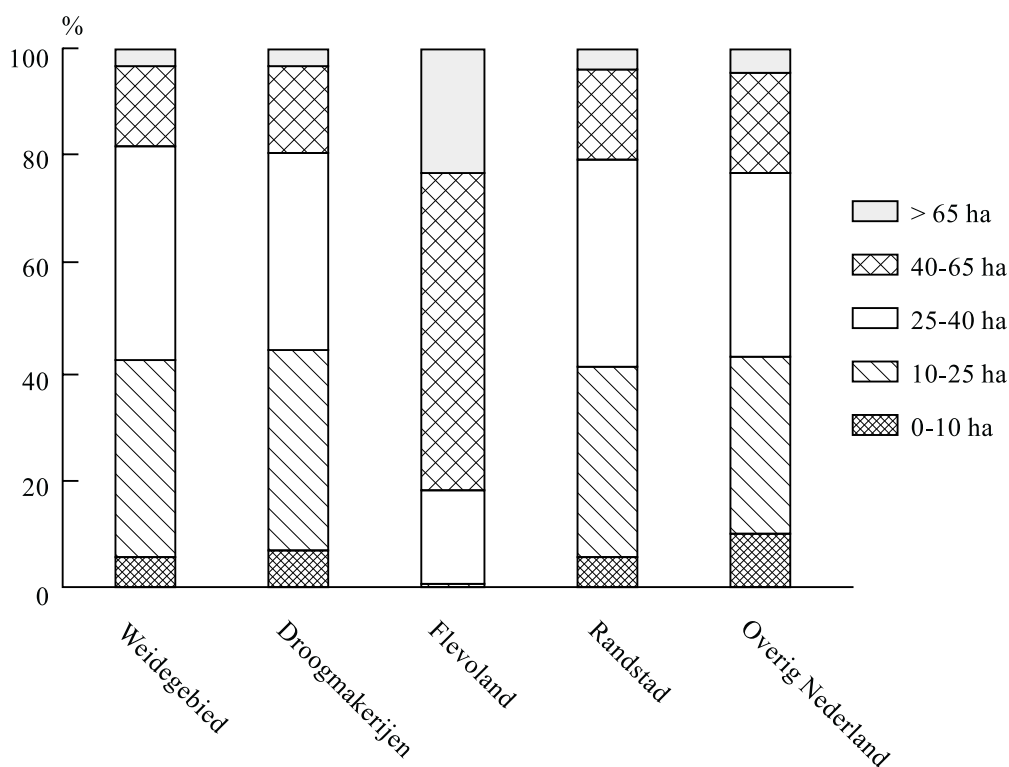
Figuur 3.1 Aantal grondgebonden bedrijven per regio en de verdeling naar bedrijfstype
Bron: Landbouwtelling 1998 van het CBS; Bewerking LEI.

In de totale Randstad is in 1998 ongeveer 60% van de oppervlakte cultuurgrond in gebruik als grasland. In de Weidegebieden ligt het aandeel grasland op 90%. De afgelopen 5 jaren is er volgens de opgaven bij de CBS-Landbouwellingen slechts een hele kleine afname van de totale oppervlakte cultuurgrond (-0,7%) geweest.

In vergelijking met de rest van Nederland is het grondgebruik in de Randstad iets sterker teruggelopen. De verdeling van bedrijven naar bedrijfsomvang (ha) is voor de akkerbouwbedrijven in het randstadgebied een stuk gunstiger dan die voor de akkerbouwbedrijven in de rest van Nederland. Vooral de bedrijven in Zuidelijk en Oostelijk Flevoland scoren wat dat aspect betreft goed (figuur 3.2). Dit laatste geldt ook voor de melkveebedrijven. In het Weidegebied is ten opzichte van de rest van Nederland het gemiddelde gelijk, maar is de spreiding minder extreem: er zijn iets minder hele kleine bedrijven (<10 ha) maar ook minder groten (figuur 3.3).

Figuur 3.2 Verdeling van akkerbouwbedrijven naar bedrijfsomvang

Figuur 3.3 Verdeling van melkveebedrijven naar bedrijfsomvang

3.2 Inkomen en financiële positie melkvee- en akkerbouwbedrijven ¹

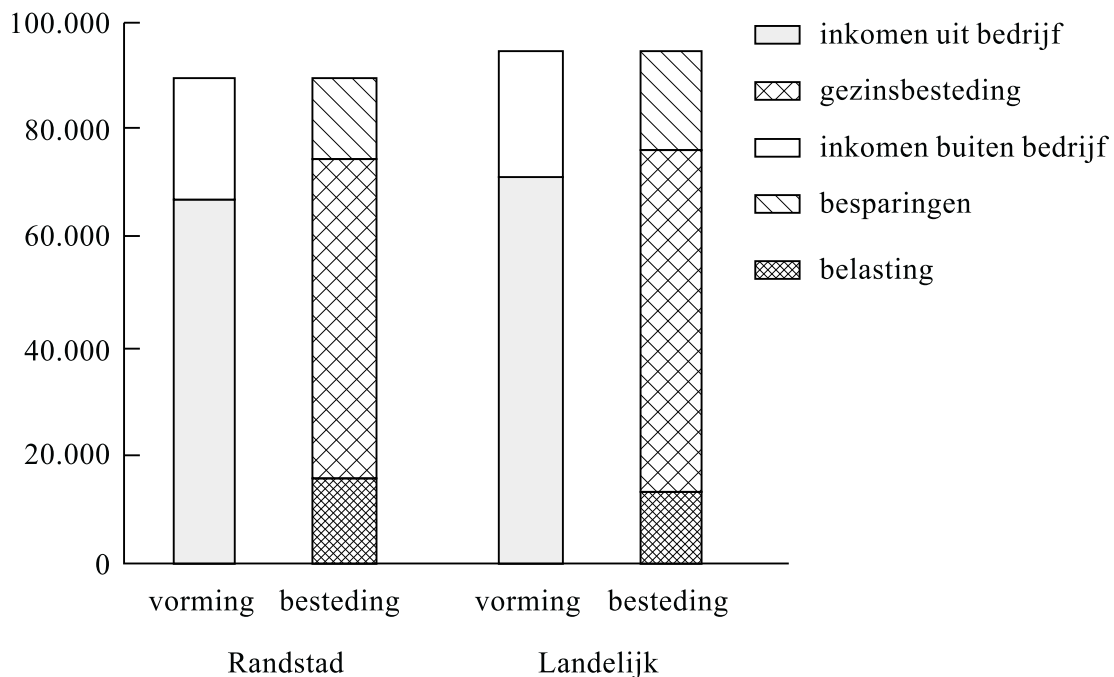
De melkveebedrijven in het Westelijk Weidegebied hebben een hogere kostprijs per 100 kg melk dan landelijk. Gemiddeld over de laatste 5 jaren is voor elke 100 kg melk ongeveer 6,5 gulden extra nodig om de melk te produceren. Op de toegerekende kosten wordt iets bespaard, met name op de meststoffenkosten, maar de kosten voor arbeid en grond en gebouwen zijn beduidend hoger dan landelijk gemiddeld, onder andere veroorzaakt door de kleinere bedrijfsomvang en de ongunstiger verkaveling.

Gedurende de periode 1993-2007 bleef het inkomen uit bedrijf op de Randstedelijke melkveebedrijven steken op gemiddeld 67.000 gulden per bedrijf (figuur 3.4), ongeveer 5.000 gulden beneden het landelijke niveau. Ook werd een iets lager bedrag van buiten het bedrijf gehaald (23.000). Met name de melkveebedrijven in het Weidegebied bleven in totaal inkomen achter.

Met name door lagere privé uitgaven kon op de Randstedelijke melkveebedrijven gemiddeld een besparingsniveau van bijna 15.000 gulden worden gerealiseerd (-3.000 gulden ten opzichte van het landelijke niveau). Hoewel gemiddeld positief, ontspaarde een aanzienlijk deel van de bedrijven (in 1997 30% van de bedrijven).

¹ Bron: Bedrijven-Informatienet van het LEI: een gestratificeerde steekproef uit de land- en tuinbouwbedrijven in Nederland. Vertrekpunt voor de steekproef zijn de bedrijven uit de jaarlijkse Landbouwtelling met een omvang tussen de 16 en 800 nge.

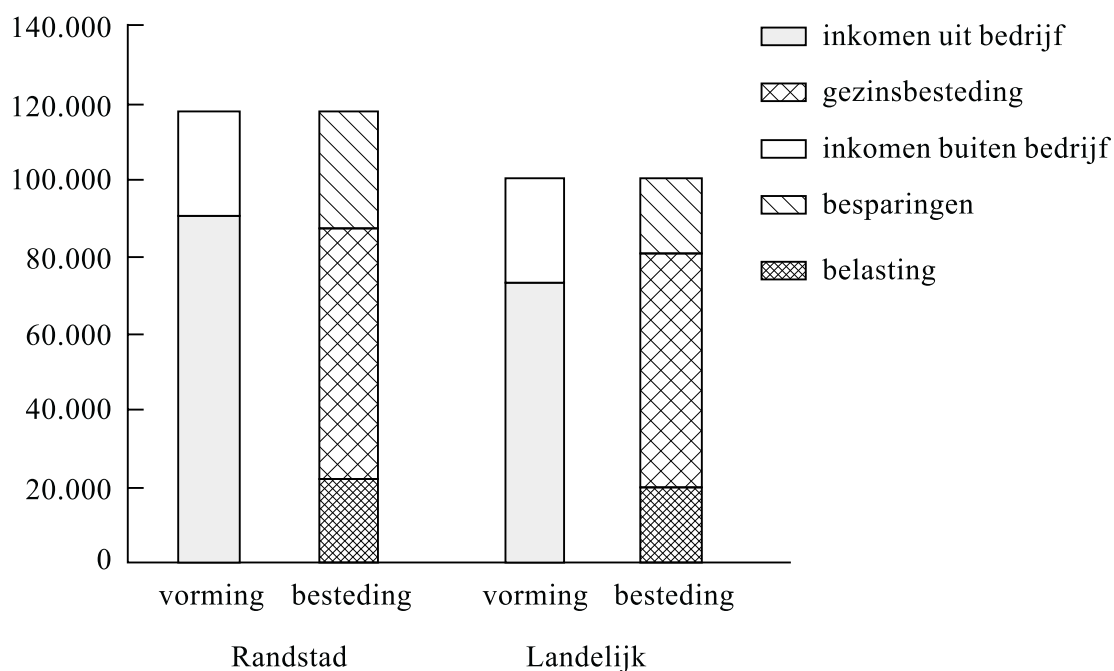
De middelen uit het eigen bedrijf en gezin droegen voor tweederde deel bij aan de beschikbare financieringsmiddelen, zodat er de afgelopen jaren een aanzienlijk beroep is gedaan op financiering door derden. Meer dan de helft van de beschikbare middelen werd geïnvesteerd in vaste bedrijfsactiva. Er is meer geïnvesteerd dan landelijk het geval is: relatief veel in gebouwen en werktuigen, de uitbreiding van productierechten bleef achter bij de landelijke ontwikkeling. De bedrijven hadden ultimo april 1998 gemiddeld meer dan een half miljoen gulden geleend van derden, waaronder relatief veel bij familieleden. De solvabiliteit van de bedrijven is goed (76%).

Figuur 3.4 Inkomensvorming en -besteding op melkveebedrijven, (gemiddeld 1993-1997, per bedrijf per jaar)

Bron: Bedrijven-Informatienet van het LEI.

De Randstedelijke akkerbouwbedrijven verdienden in de jaren 1993-1997 duidelijk meer dan elders in het land (figuur 3.5). Met name de grote bedrijven in Zuidelijk en Oostelijk Flevoland genereerden hoge inkomens. Ook de bedrijven in de Droogmakerijen en de Zuid-Hollandse eilanden deden het bedrijfsmatig goed en behaalden daarnaast nog een aardig bedrag van buiten het bedrijf (ongeveer 28.000 gulden per jaar). In Zuidelijk en Oostelijk Flevoland bleef het inkomensniveau van buiten bedrijf achter. De noodzaak daartoe was ook minder. Doordat bedrijven in Zuidelijk en Oostelijk Flevoland zowel meer afdroegen aan de fiscus en meer uitgaven aan privé-doeleinden resteerde een iets lager besparingsniveau dan in de Droogmakerijen en Zuid-Hollandse eilanden.

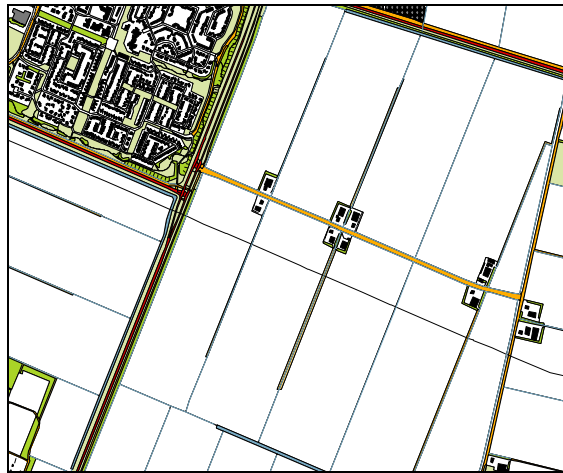
Figuur 3.5 *Inkomensvorming en -besteding op akkerbouwbedrijven, (gemiddeld 1993-1997, per bedrijf per jaar)*

Bron: Bedrijven-Informatienet van het LEI.

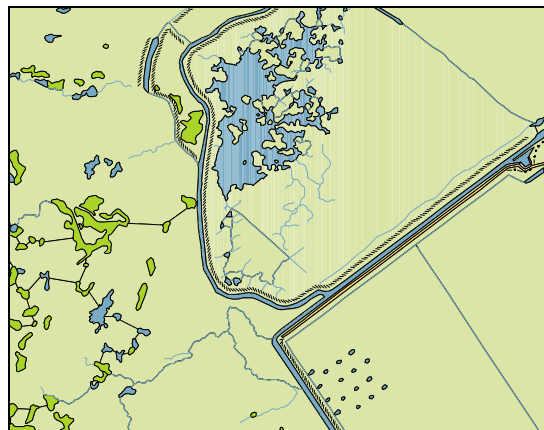
Beide deelregio's deden het duidelijk beter dan landelijk, hoewel toch ook in de Randstad de verschillen in bedrijfsbesparingen groot waren. Zo ontspaarde in 1997 35% van de bedrijven. Zowel de eigen als vreemde middelen lagen ver boven het landelijke niveau. Mede hierdoor is relatief veel geïnvesteerd in bedrijfsontwikkeling, met name in modernisering/uitbreiding van bedrijfsgebouwen en aankopen grond. Ook de overname van voorheen in erfpacht aangehouden grond speelde hierbij de laatste jaren een belangrijke rol.

Ondanks de gemiddeld grotere bedrijfsomvang lag het balanstotaal op het gemiddelde akkerbouwbedrijf in de Randstad beneden het landelijke niveau. Een belangrijke oorzaak is het niet waarderen van de grond in erfpacht. Daar komt nog eens bij dat er een groter beroep is gedaan op financiële instellingen en familie waardoor de solvabiliteit met 71% achterblijft. De iets lagere solvabiliteit werkt nauwelijks beperkend voor de financiële ruimte, de terugbetalingscapaciteit voor nieuwe leningen is in doorsnee goed.

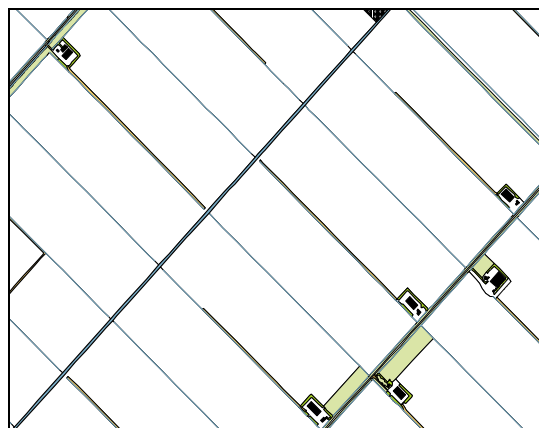
Kaart 4 Deelgebied Zuidelijk en Oostelijk Flevoland

Situatie landbouw en stad, omgeving Dronten

Situatie landbouw en natuur, Oostvaardersplassen

Situatie landbouw 'puur', Zuid-Oost Flevoland

Bron: Topografische Dienst.

4. Toekomstverkenning voor melkveehouderij en akkerbouw

4.1 Gevolgen op bedrijfsniveau van Agenda 2000

De akkerbouwbedrijven in de Randstadgebieden zien, bij een statische doorrekening, de inkomensdaling gemiddeld iets hoger uitvallen dan in de overige gebieden (tabel 4.1). Enerzijds spelen daarbij bouwplaneffecten een rol, anderzijds ook de kwaliteit van de grond: de fysieke opbrengsten zijn gemiddeld hoger dan in de rest van Nederland, zodat een prijsdaling zwaarder doortikt dan een inkomenscompensatie per hectare. De gevolgen voor de akkerbouwbedrijven blijven bij de huidige bedrijfsgroottestructuur beperkt tot gemiddeld 3 à 4.000 gulden per bedrijf. Het aandeel bedrijven dat tussen de 5 en 10.000 gulden achteruit gaat is, met ruim 20%, beduidend groter dan gemiddeld over heel Nederland.

Tabel 4.1 *Gevolgen hervorming GLB (1995-2007) voor akkerbouwbedrijven, naar regio (in gld. per bedrijf)*

Agrarische Inkomenseffecten	Randstadgebieden		Overige gebieden	Totaal akkerbouwbedrijven
	totaal	w.v. Flevoland		
Hervorming marktbeleid	-6.240	-7.010	-7.620	-7.440
Extra compensaties	2.610	3.020	4.800	4.520
Totaal effect	-3.630	-3.990	-2.820	-2.920

Bron: Bedrijven-Informatienet.

De inkomensdaling voor de melkveebedrijven in het Randstadgebied zal onder de gestelde uitgangspunten uitkomen op ongeveer 14.700 gulden, ongeveer gelijk aan die van de rest van Nederland (tabel 4.2). Bij ruim 40% van de bedrijven blijft de inkomens-teruggang beperkt tot maximaal 10.000 gulden. Daarentegen zou 16% van de bedrijven er meer dan 25.000 gulden op achteruitgaan. Het absolute effect is vooral afhankelijk van de bedrijfsomvang.

De percentages en bedragen geven meer een indicatie van hoe het huidige Randstadgebied relatief scoort ten opzichte van de andere gebieden in Nederland, dan dat het exact over de omvang van de aantallen en bedragen gaat. De landbouw is tenslotte een dynamische sector: de afgelopen 5 jaar is het aantal bedrijven eveneens sterk teruggelopen.

Een ander aspect is dat op dit moment de exacte invulling van de cross-compliance niet bekend is, waardoor nog niet in de analyse meegenomen voor- of nadelen kunnen ontstaan voor de bedrijven in de regio.

Tabel 4.2 Gevolgen hervorming GLB (1995-2007) voor melkveebedrijven, naar regio (in gld. per bedrijf)

Agrarische Inkomenseffecten	Randstadgebieden		Overige gebieden	Totaal akkerbouw- bedrijven
	totaal	w.v. Flevoland		
Hervorming marktbeleid	-38.870	-37.530	-41.600	-41.200
Extra compensaties	24.130	23.210	26.410	26.070
Totaal effect	-14.740	-14.330	-15.200	-15.100

Bron: Bedrijven-Informatienet.

4.2 Gevolgen op sectorniveau van Agenda 2000 en andere beleidsvoornemens

Behalve Agenda 2000 spelen tot 2007 ook andere externe factoren een belangrijke rol bij het bepalen van het inkomen uit bedrijf. Hierbij is gebruikgemaakt van het *Dutch Regionalised Agricultural Model (DRAM)* (Helming, 1997). In dit model, dat de regionale landbouwsector op activiteitsniveau benadert, wordt onder andere rekening gehouden met Agenda 2000, Minas, niet-agrarische grondclaims, technische ontwikkelingen, verschuivingen in het inputgebruik en effecten op marktprijzen van eindproducten, intermediaire inputs en vaste productiemiddelen als grond en melkquotum.

Op basis van regionale saldi-berekeningen op productniveau kunnen verschuivingen plaatsvinden tussen landbouwproducten binnen en tussen regio's. Binnen *DRAM* wordt gedeeltelijk rekening gehouden met verschillen in technische mogelijkheden tussen regio's, maar er wordt geen rekening gehouden met verschillen in technische mogelijkheden binnen een regio en verschillen in gedrag tussen bedrijven. Het begrip regionaal landbouwsaldo staat centraal. Dit is het verschil tussen de opbrengsten en de variabele kosten. Bij het bepalen van het regionaal landbouwincome worden ook de vaste kosten meegenomen.

In het Weidegebied zal het aantal melkkoeien in 2007 ten opzichte van het aantal melkkoeien in 1993-1995 met ongeveer 30% dalen. Deze daling wordt niet gecompenseerd door de toename van de melkproductie per koe zodat de netto melkproductie daalt. De totale melkproductie in het Weidegebied daalt met ongeveer 17% in de hele periode vanaf 1993-1995 tot 2007. In het Weidegebied zal het reële regionale landbouwsaldo in deze periode dan ook met ruim 30% afnemen (tabel 4.4) Dit is meer dan de afname van het totale landbouwsaldo in Nederland, exclusief intensieve veehouderij (-28%).

De arealen grasland en snijmaïs zullen in 2007 ongeveer 5% minder zijn dan gemiddeld over de 1993-1995. De op basis van saldi berekende toename van akkerbouwgewassen zal zich gezien de technische beperkingen in het Weidegebied niet voordoen. Waarschijnlijker zal er een nog verdere extensivering van het grondgebruik, bijvoorbeeld richting biologische melkveehouderij, plaatsvinden. Ondanks de prijsdaling van rundvlees en kalfsvlees zal de vleesveestapel zich op de langere termijn stabiliseren. Het aantal vleeskalveren neemt zelfs toe. Dit komt doordat de prijsdaling van rundvlees en kalfsvlees, behalve door allerlei premies, ook gecompenseerd wordt door lagere voer- en

kalverprijzen en een verbetering van de productiviteit per grootvee eenheid (of gemiddeld aanwezig dier).

In de Droogmakerijen zal het totale landbouwareaal sterk afnemen. Het areaal ruwvoer daalt evenwel het sterkst. De melkveestapel zal tot en met 2007 met meer dan 20% inkrimpen. Het areaal akkerbouw daalt eveneens, maar relatief minder dan het areaal ruwvoer. Binnen het areaal akkerbouw vindt er een relatieve verschuiving plaats van consumptieaardappelen naar groente en bloembollen, veroorzaakt door een sterkere prijsdaling als gevolg van de sterke areaal uitbreiding consumptieaardappelen in de Zandgebieden. Ten opzichte van de basisperiode 1993-1995 zal het reële landbouwsaldo in de Droogmakerijen met 23% teruglopen (tabel 4.4).

Tabel 4.3 Ontwikkeling grondgebruik in Randstad tussen basisperiode 1993-1995 en 2007 (in hectares)

	'93/'94 en '95/'96	2007	Vershil	Vershil (%)
Weidegebied				
Totaal akkerbouw, bloembollen en groentegewassen	3.681	6.332	2.652	72
Totaal ruwvoer	131.120	124.398	-6.721	-5
Totaal landbouwareaal	134.800	130.731	-4.070	-3
Droogmakerijen				
Totaal akkerbouw, bloembollen en groentegewassen	48.245	46.353	-1.893	-4
Totaal ruwvoer	29.738	25.539	-4.199	-14
Totaal landbouwareaal	77.983	71.891	-6.092	-8
Flevoland				
Totaal akkerbouw, bloembollen en groentegewassen	41.403	40.615	-788	-2
Totaal ruwvoer	11.403	8.831	-2.572	-23
Totaal landbouwareaal	52.807	49.447	-3.360	-6

Ook in Flevoland vindt er een aanzienlijke daling van het totale landbouwareaal plaats. Ook hier vooral ten koste van het ruwvoeraantal. Omdat deze daling sterker zal zijn dan de afname van de melkveestapel zal het aantal melkkoeien per hectare voedergewas toenemen. Per saldo zal de melkproductie in Flevoland toenemen. De ontwikkelingen in de akkerbouw in Flevoland zijn vergelijkbaar met de ontwikkelingen in de akkerbouw in de Droogmakerijen. Ook hier werken veranderingen in vraag en aanbod in de rest van Nederland via marktprijzen door in het regionale bouwplan in Flevoland. Het landbouwsaldo in Flevoland daalt met 18% (tabel 4.4). In de drie Randstadgebieden gezamenlijk loopt het saldo met ruim een kwart terug, dit is iets minder dan de landelijke daling van het landbouwsaldo (waarbij de intensieve veehouderij er buiten is gelaten).

Tabel 4.4 Landbouwsaldi per regio en totaal Nederland in de basisperiode 1993/94-1995/96 en berekende landbouwsaldi in 2007 (mln. gld., reële prijzen). Tussen haakjes het aantal bedrijven in de basisperiode

	'93/'94 en '95/'96	2007	Vershil (mln. gld.)	Vershil (%)
Weidegebied	889 (6.870)	616	-274	-31
Droogmakerijen	427 (3.217)	328	-99	-23
Flevoland	309 (975)	254	-55	-18
Totaal Randstadgebied	1.625 (11.062)	1.198	-427	-26
Totaal Nederland, exclusief intensieve veehouderij	10.856 (80.441)	7.843	-3.013	-28

Omdat achter de hierboven beschreven ontwikkelingen verschillende factoren van invloed zijn wordt in tabel 4.5 in het kort een kwalitatief beeld geschetst van de effecten van een aantal factoren op het landbouwsaldo. De aangescherpte verliesnormen in 2007/8 en overige elementen van het voorgestelde mestbeleid versterken de negatieve ontwikkeling van het regionale landbouwsaldo in de Randstad. De effecten verschillen per deelregio. In de Weidegebieden zijn bedrijfsaanpassingen noodzakelijk om binnen de verliesnormen te blijven. In de Droogmakerijen en in Flevoland daarentegen kan de akkerbouwsector profiteren van lagere bemestingskosten oftewel inkomsten uit mestacceptatie.

Tabel 4.5 Effecten afzonderlijke ontwikkelingen op het regionale landbouwsaldo

	Agenda 2000 plus autonome technisch/economische ontwikkelingen	Aanscherping milieubeleid	Totaal
Weidegebied	---	-	---
Droogmakerijen	---	0/+	---
Flevoland	---	0/+	---
Totaal randstadgebied	---	-	---

4.3 Aanpassingen in de agrarische structuur en inkomensontwikkeling

De dalingen van de saldi op gebiedsniveau zullen doorwerken op de saldi en inkomens van de individuele bedrijven. Verondersteld kan worden dat bij een relatief sterke daling van het saldo, zoals in het Weidegebied, ook het aantal bedrijven sterker af zal nemen dan gemiddeld. Voor het Weidegebied wordt een sterke vermindering van de melkproductie verwacht, een teruggang van het saldo van 31% en een afname van de oppervlakte cultuurgrond van 3%. Daar zal naar verwachting ook een vrij grote teruggang van het aantal

bedrijven bijhoren. Deze teruggang zal waarschijnlijk niet alleen door leeftijdstoppers worden gerealiseerd, maar er zullen ook bedrijven het gebied verlaten en zich elders vestigen. Het inkomenseffect per bedrijf voor de blijvende bedrijven zal afhangen van het aantal stoppers. Bij een gelijk aantal stoppers per jaar (3,5%) als gedurende de periode 1993-1998 zal de inkomensdaling 19.000 gulden (-42%) bedragen, bij jaarlijks 1% meer afvallers 8.000 gulden (-17%). Zie ook tabel 4.6.

Voor de Droogmakerijen, met een mengeling van akkerbouw en melkvee, wordt een saldodaling op gebiedsniveau berekend van 23%, bij inlevering van 8% van de cultuurgrond. Indien het aantal bedrijven de komende jaren even snel terugloopt als de laatste vijf jaar, dat is ongeveer 2% per jaar, dan betekent dit een inkomensdaling voor de blijvende bedrijven van 14.000 gulden (-32%) per bedrijf. Bij een 1% sterkere daling van het aantal bedrijven, is de inkomensdaling per bedrijf ongeveer 3.000 gulden (tabel 4.6). De bedrijfsstructuur in Zuidelijk en Oostelijk Flevoland is zeer specifiek.

Er zijn op dit moment nog bijzonder weinig bedrijven met oudere ondernemers zonder opvolger. In de andere gebieden zorgen de stoppers voor de ruimte voor de blijvers, maar in Zuidelijk en Oostelijk Flevoland zal dat in veel mindere mate het geval zijn. Indien de ontwikkeling van het aantal bedrijven (-1% per jaar) zich de komende jaren doorzet, zal de inkomensdaling voor de blijvers uitkomen op ruim 30.000 gulden (tabel 4.6).

Tabel 4.6 Ontwikkeling van aantal grondgebonden bedrijven (1996-2007) en landbouwinkomens (gulden per bedrijf), bij twee varianten naar regio

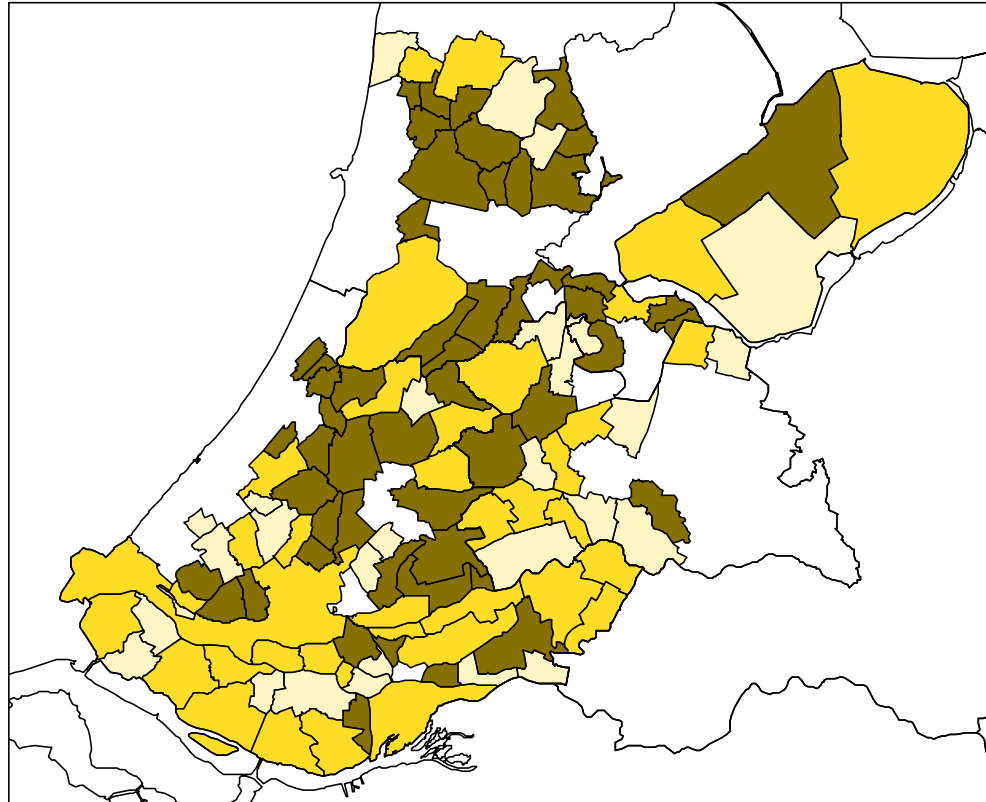
	Weide- gebied	Droog- makerijen	Flevoland	Totaal Randstad
<i>Uitgangssituatie (1996), alle grondgebonden bedrijven</i>				
Aantal bedrijven	6.870	3.220	975	11.065
Inkomen uit het bedrijf:				
- huidige bedrijven	38.800	41.100	101.400	45.000
- potentiële blijvers bij historisch afvalpercentage	44.600	43.200	102.000	50.300
- potentiële blijvers bij verwacht afvalpercentage	45.800	44.100	102.300	51.600
Bedrijfsomvang potentiële afvallers in % van gemiddeld	69	80	95	72
<i>Eindsituatie (2007) bij historisch afvalpercentage</i>				
Ontwikkeling bedrijven per jaar (%)	-3,5	-2,0	-1,0	-2,5
Aantal bedrijven	4.640	2.575	875	8.090
Inkomen uit het bedrijf eindsituatie	25.700	29.100	71.300	32.000
Inkomensontwikkeling	-18.900	-14.100	-30.700	-18.700
Idem in %	-42	-32	-30	-37
<i>Eindsituatie (2007) bij verwacht afvalpercentage</i>				
Ontwikkeling bedrijven per jaar (%)	-4,5	-3,0	-1,5	-3,5
Aantal bedrijven	4.140	2.300	825	7.270
Inkomen uit het bedrijf eindsituatie	37.800	41.100	85.700	44.200
Inkomensontwikkeling	-8.000	-3.000	-16.600	-7.400
Idem in %	-17	-7	-16	-14

Bron: Bedrijven-Informatienet.

Bij een sterkere afname (1,5% per jaar) blijft de inkomensdaling beperkt tot 17.000 gulden. Absoluut gezien is dit een veel grotere daling dan die in de andere gebieden, maar doordat de bedrijven groter zijn en hogere inkomens hebben, valt dat relatief mee. De bedrijven in deze regio blijven ook in de ongunstige eerste variant, met een sterke daling van het inkomen, qua inkomen beter scoren dan de bedrijven in de andere gebieden.

Kaart 5

Verbreiding/verdieping op grondgebonden bedrijven
(groter dan 16 nge) in 1998

Percentage van het totaal aantal grondgebonden bedrijven (groter dan 16 nge) in een gemeente

Light yellow	< 10
Medium yellow	10 - 20
Dark brown	> 20

lel

Bron: CBS-Landbouwtelling.

5. Actuele situatie rond agrarische verbreding en verdieping

5.1 Aanwezigheid

In de Randstad komt verdieping en/of verbreding voor op 17,5% van de ruim 7.100 grondgebonden bedrijven die groter zijn dan 16 nge (tabel 5.1). Dat is beduidend meer dan in overig Nederland, waar het voorkomt op slechts 11,2% van de grondgebonden bedrijven die groter zijn dan 16 nge. Ook in elk van de drie deelgebieden van de Randstad komt verbreding en verdieping meer voor dan in overig Nederland. Het Weidegebied spant daarbij de kroon, de Droogmakerijen komen op de tweede plaats en Zuidelijk en Oostelijk Flevoland op de derde.

Naar agrarisch bedrijfstype bezien komen in het Weidegebied en de Droogmakerijen verbreding en verdieping relatief sterk voor onder alle agrarische bedrijfstypen (tabel 5.1). In Zuidelijk en Oostelijk Flevoland doen gemengde bedrijven opvallend veel aan verbreding en verdieping. Voor de akkerbouw- en melkveehouderijbedrijven is het percentage bedrijven met verbreding en verdieping in Zuidelijk en Oostelijk Flevoland ongeveer gelijk aan dat voor overig Nederland.

Tabel 5.1 *Percentage bedrijven met verdieping of verbreding naar agrarisch bedrijfstype en gebied in 1998; grondgebonden bedrijven vanaf 16 nge*

	Akkerbouw	Melkvee	Gemengd	Totaal
Weidegebied	27,0	18,9	18,2	18,8
Droogmakerijen	14,8	15,8	19,0	16,3
Zuid en Oost Flevoland	12,8	9,6	26,1	13,9
Totaal Randstad	14,2	18,1	19,1	17,5
Overig Nederland	13,3	9,0	14,1	11,2

Bron: CBS-Landbouwtelling, bewerking LEI.

Tabel 5.2 laat zien in welke mate de verschillende vormen van verbreding en verdieping voorkomen in elk van de drie gebieden en in de Randstad als geheel. Voor de Randstad als geheel geldt dat elke vorm van verdieping of verbreding er meer voorkomt dan in overig Nederland. Daarbij komt in het Weidegebied natuurbeheer en productie opvallend veel voor: op bijna 13% van de bedrijven.

Andere vormen komen er ongeveer even vaak voor als in de gehele Randstad of iets minder vaak. In de Droogmakerijen komt verwerking op het eigen bedrijf annex verkoop aan huis opvallend veel voor: op ruim 9% van de bedrijven. Voorts komen biologische landbouw en natuurbeheer hier fors minder voor dan in de gehele Randstad. Zuidelijk en

Oostelijk Flevoland scoort binnen de Randstad hoog op biologische landbouw (bijna 5%) en ook wel op zorglandbouw al betreft dat slechts 1% van de bedrijven. Voorts komt natuurbeheer hier veel minder voor dan in de gehele Randstad.

Tabel 5.2 *Percentage bedrijven met verdieping of verbreding naar vorm van verdieping of verbreding en naar gebied in 1998; grondgebonden bedrijven vanaf 16 nge a)*

Gebied	Biologisch	Verwerking/ verkoop aan huis	Natuurbeheer/ -productie	Agrotoerisme	Zorgtaken
Weidegebied	1,7	5,3	12,7	4,5	0,4
Droogmakerijen	0,7	9,3	4,7	4,1	0,6
Zuid en Oost Flevoland	4,7	6,6	2,6	5,2	1,2
Randstad	1,8	6,5	9,3	4,5	0,5
Overig Nederland	0,9	4,1	4,9	3,6	0,4

a) Binnen een bedrijf kunnen meer vormen van verbreding en verdieping voorkomen. Optelling van percentages in een rij is daarom niet zinvol.

Bron: CBS-Landbouwtelling, bewerking LEI.

Binnen de drie deelgebieden van de Randstad zijn agrarische verbreding en verdieping niet gelijkmatig verspreid over de ruimte (kaart 5). Gemeenten met minstens 20% grondgebonden bedrijven die groter zijn dan 16 nge én doen aan verdieping of verbreding liggen met name in het centrale deel van de Droogmakerijen (ten zuiden van Amsterdam en Zoetermeer en omgeving), in het noordelijk deel van het Weidegebied (onder andere Waterland) en in een langgerekte strook van het Weidegebied (vanaf het zuidoosten van Amsterdam naar Bergambacht). In veel andere gemeenten ligt het percentage tussen de 10 en 20%. Verspreid over de diverse gebieden liggen voorts enkele gemeenten waar minder dan 10% bedrijven is met verdieping of verbreding.

5.2 Economische betekenis

Het Bedrijven-Informatienet van het LEI bevat gegevens over de bedrijfsuitkomsten van bedrijven met biologische landbouw, boerenkaas en agrotoerisme. Daaruit blijkt dat er op een biologisch melkveebedrijf in 1997/1998 meer verdiend werd dan op een gangbaar melkveebedrijf. De totale arbeidsopbrengst lag 15.200 gulden hoger; de gemiddelde arbeidsopbrengst per uur was 22 gulden tegenover 16 gulden op het gangbare bedrijf. Voor de biologische akkerbouw zijn de cijfers nog iets gunstiger.

Tussen 1992 en 1997 verdiende een gezin op een biologisch akkerbouwbedrijf gemiddeld 40.000 gulden meer dan een gezin op een gangbaar akkerbouwbedrijf. Daarbij verdiende het gezin op het biologische akkerbouwbedrijf tussen 1995 en 1997 gemiddeld per uur 32 gulden en het gezin op het gangbare akkerbouwbedrijf 21 gulden. Ook kaas maken is lucratief. Tussen 1995 en 1997 verdiende een gemiddeld zelfkazend bedrijf hiermee

gemiddeld 26.000 gulden per jaar. Gemiddeld per gewerkt uur is dat 17 gulden. In dezelfde periode werd in de gewone melkveehouderij slechts tien gulden per uur verdiend. Agrotourisme levert eveneens extra inkomsten. Tussen 1995 en 1998 verdiende een bedrijf met agrotouristische activiteiten gemiddeld 11.100 gulden per jaar hieraan. Gemiddeld per uur gaat het hierbij om een opbrengst van 24 gulden uit het werk voor de agrotouristische activiteiten.

De informatie over natuurbeheer en -productie is in het informatienet beperkt tot het bedrag van de vergoeding dat voor deze activiteit(en) is ontvangen. Gemiddeld per bedrijf was dat 4.700 gulden in 1996/97. De bijdrage aan de arbeidsopbrengst is echter lager, want dan moeten eerst nog de kosten worden verrekend die worden gemaakt in verband met het natuurbeheer, c.q. de natuurproductie. De indruk uit het voorgaande is dat gemiddeld per bedrijf de economische betekenis van bedrijfsverdieping (biologische akkerbouw, kaasmerij) aanmerkelijk groter is dan die van bedrijfsverbreding (natuurbeheer, agrotourisme). Dit geldt met name voor arbeidsintensieve vormen van bedrijfsverdieping.

Een andere indruk is dat de arbeidsopbrengst per uur uit verbreding en verdieping in het algemeen wat hoger is dan die uit conventionele landbouw, maar vermoedelijk minder hoog dan wat met werken buiten het eigen bedrijf kan worden gerealiseerd.

5.3 De ruimtelijke context voor agrarische verbreding en verdieping

Tabel 5.4 laat zien hoeveel grond er in elk van de drie deelgebieden is voor diverse functies. Het hoogste percentage landbouwgrond komt voor in het Weidegebied. De belangrijke categorieën water en natuur liggen in het Weidegebied veelal in het agrarisch gebied, in de Droogmakerijen en Zuidelijk en Oostelijk Flevoland meer aan de buitenkant. De Droogmakerijen worden gekenmerkt door een relatief hoog percentage 'stedelijk gebruik' (bebouwd, recreatiegebied, verkeer).

Tabel 5.4 Oppervlak en bodemgebruik in de drie deelgebieden(1993)

Gebied	Oppervlak (ha)	Waarvan aandeel (%)						
		agrarisch	natuur	water	bebouwd	verkeer	recreatie	overig
Weidegebied	254.497	67	4	12	9	4	2	1
Droogmakerijen	182.282	54	3	16	14	5	4	3
Zuid en Oost Flevoland	122.547	53	15	22	3	3	2	2

Bron: CBS, statistisch bestand Nederlandse gemeenten, bewerking SC.

Weidegebied

Ruimtelijk gezien zijn er in het Weidegebied in principe overall mogelijkheden voor agrarische verdieping door biologische landbouw, verwerking van agrarische producten en voor

streekproducten. Verkoop aan huis kan voorts in grote delen van het gebied, maar is weinig kansrijk in die delen die ver van bevolkingscentra liggen. Qua agrarische verbreding zijn er vrijwel overal in het Weidegebied mogelijkheden voor dagrecreatief agrotourisme en zorglandbouw. Ook hier geldt dat de kansen geringer zijn in gebiedsdelen die ver van bevolkingscentra liggen. De beste kansen voor dagrecreatief agrotourisme liggen in het Plassengebied, 't Gooi en Waterland. Deze gebieden bieden ook de meeste mogelijkheden voor verblijfsrecreatief agrotourisme. Ook de strook langs de Lek heeft in dit opzicht goede mogelijkheden. Agrarisch natuurbeheer is in grote delen van het Weidegebied mogelijk en op een groot oppervlak.

Droogmakerijen

Diverse vormen van agrarische verdieping zijn ruimtelijk gezien overal in de Droogmakerijen mogelijk: biologische landbouw, verwerking van agrarische producten op het bedrijf en verkoop aan huis. Daarbij is voor verkoop aan huis de hoge bevolkingsdruk bijzonder gunstig. Streekproducten zijn op zich wel mogelijk, maar het is een nadeel dat de Droogmakerijen geen duidelijke streekidentiteit kunnen ontleenen aan het landschap.

Agrarische verbreding door zorglandbouw is overal in de Droogmakerijen mogelijk en ook agrotourisme heeft mogelijkheden. Omdat de bevolkingsdruk uit nabijgelegen steden hoog is, zijn dagrecreatieve activiteiten het meest kansrijk binnen het agrotourisme. Tussen Rotterdam en de Haarlemmermeer vormt het relatief onaantrekkelijke gebied wel een nadeel, maar zeker hier is de bevolkingsdruk ontzettend hoog. Voor verblijfsrecreatie zijn er in het midden van Noord-Holland, in de Hoeksche Waard en op Voorne Putten beperkte mogelijkheden. Agrarisch natuurbeheer is beperkt mogelijk in de Droogmakerijen.

Zuidelijk en Oostelijk Flevoland

In Zuidelijk en Oostelijk Flevoland zijn er goede mogelijkheden voor de biologische landbouw en de verwerking van agrarische producten binnen het bedrijf. Dat geldt op zich ook voor het Weidegebied en de Droogmakerijen maar in Zuidelijk en Oostelijk Flevoland geldt het in het bijzonder. In dit deelgebied zijn de agrarische productieomstandigheden namelijk het meest gunstig en dat pakt ook goed uit voor de biologische landbouw en voor verwerking van agrarische producten op het bedrijf.

Voor verkoop aan huis is de situatie in Zuidelijk en Oostelijk Flevoland minder kansrijk: met 200.000 inwoners is de afzetmarkt klein. Wel vormen verblijfsrecreanten in het vakantie seizoen een tijdelijke extra afzetmarkt. Agrariërs dicht bij de concentraties van verblijfsrecreanten aan de buitenranden van het gebied kunnen daar het meest van profiteren. Ruimtelijk gezien kunnen ook streekproducten tot ontwikkeling komen in Zuidelijk en Oostelijk Flevoland. Zij passen echter minder bij de bulkproductie waar het grootste deel van de landbouw hier op is gericht.

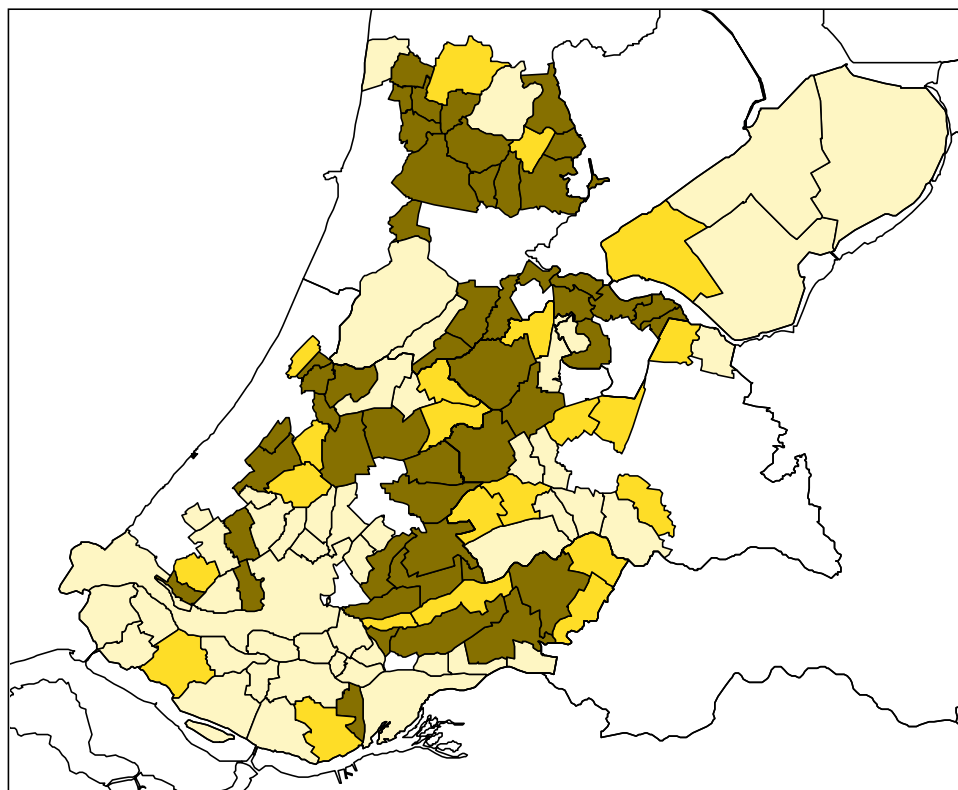
Voor de meeste vormen van agrarische verbreding is de ruimtelijke situatie in Zuidelijk en Oostelijk Flevoland weinig gunstig. Voor zorglandbouw en dagrecreatief agrotourisme is de beperkte consumentenmarkt een nadeel. Wel kan dagrecreatief agrotourisme aanhaken op het hoge aantal verblijfsrecreanten dat afkomt op de meren en de natuur aan de buitenranden van het gebied. Het grootschalige agrarisch gebied is weliswaar wei-

nig aantrekkelijk, maar voor bijzondere dagrecreatieve activiteiten gaan toeristen er misschien wel naar toe. Verblijfsrecreatief agrotourisme lijkt minder kansrijk, of het moet gebeuren op de grens tussen agrarisch gebied, vlak bij de natuur en de meren.

Voor agrarisch natuurbeheer zijn er weinig mogelijkheden in Zuidelijk en Oostelijk Flevoland. In de gehele provincie is het slechts mogelijk op enkele honderden hectares grond. Wel zijn er mogelijkheden voor natuurbouw door aanleg en beheer van specifieke elementen zoals poelen en dergelijke op agrarisch terrein.

Kaart 6

Natuurbeheer/-productie op grondgebonden bedrijven (groter dan 16 nge) in 1998

Percentage van het totaal aantal grondgebonden bedrijven (groter dan 16 nge) in een gemeente

Light yellow	< 5
Medium yellow	5 - 10
Dark brown	> 10

iel

Bron: CBS-Landbouwelling.

6. Toekomstperspectief voor agrarische verbreding en verdieping

6.1 Marktperspectief voor agrarische verbreding en verdieping

Het marktperspectief voor agrarische verbreding en verdieping is in hoge mate afhankelijk van de ontwikkelingen aan de vraagkant. Tabel 6.1 geeft een overzicht van de groeiverwachtingen waarmee in deze studie wordt gewerkt voor elk van de vormen van verbreding en verdieping en voor elk van de deelgebieden. Omdat marktontwikkelingen nooit 100% voorspelbaar zijn is er onderscheid gemaakt tussen een voorzichtige prognose en een ambitieuze. De voorzichtige prognose kan worden gezien als de marktgroei die in principe mogelijk zou moeten zijn. De ambitieuze is een indicatie van dat wat misschien haalbaar is, indien aanbieders en of overheden zich extra inspannen om de vraag onder consumenten te stimuleren en deze consumenten zich ook laten stimuleren. De cijfers in de tabel zijn gebaseerd op informatie van betrokken aanbieders, literatuur en/of voorspellingen voor bevolkingsgroei en verblijfsrecreatie. Voorts is rekening gehouden met de mogelijkheden die de ruimtelijke context biedt in de gebieden.

Tabel 6.1 Procentuele toename (1998-2007) van het aantal grondgebonden bedrijven (>16 nge) met agrarische verbreding en verdieping in de Randstad, per vorm van verbreding en verdieping

	Voorzichtige prognose				Ambitieuze prognose			
	Weide- gebied	Droog- makerijen	Z.- en O.- Flevoland	Randstad	Weide- gebied	Droog- makerijen	Z.- en O.- Flevoland	Randstad
Biologisch:								
Melkvee	500	500	500	500	900	900	900	900
Akkerbouw	160	160	160	160	320	320	320	320
Overig	330	330	330	330	610	610	610	610
Zelfkazen	0	0	0	0	10	10	10	10
Verkoop aan huis	9	5	26	10	19	15	36	20
Agrarisch natuur- beheer (ha) a)	7.791	1.032	694	9.517	16.623	2.499	1.388	20.510
Agrotoerisme								
Dagrecreatie	9	5	26	10	19	15	36	20
Verblijfsrecreatie	9	9	9	9	50	50	50	50
Zorglandbouw	35	91	36	51	59	136	45	77

a) Voor agrarisch natuurbeheer: toename van het aantal hectares; bewerking SC.

6.2 Toename inkomen uit verbreding en verdieping

In vergelijking met 1998 kunnen agrarische verbreding en verdieping in 2007 in de Randstad 10 tot 23 miljoen gulden aan extra agrarisch inkomen genereren op grondgebonden bedrijven die groter zijn dan 16 nge. Het bedrag van 10 miljoen gulden is gebaseerd op de voorzichtige prognoses voor het marktperspectief (par. 6.1), het bedrag van 23 miljoen gulden op de ambitieuze prognoses.

Bij de berekening van het extra inkomen is in beginsel uitgegaan van het extra inkomen dat de diverse vormen van verbreding en verdieping anno nu opleveren aan agrarische bedrijven. Daarbij is voor de biologische landbouw gerekend met slechts tweederde deel van de huidige extra arbeidsopbrengst; dit omdat algemeen wordt verwacht dat marktgroei alleen kan bij prijsdaling. Voor natuurbeheer is gerekend met de norm dat slechts 15% van de vergoeding voor natuurbeheer echt inkomsten vormt.

Tabel 6.2 geeft een overzicht van het extra inkomen dat de diverse vormen van agrarische verbreding en verdieping kunnen genereren in elk van de drie deelgebieden. De drie biologische landbouwtypen leveren samen het grootste deel van het extra inkomen. Dit geldt voor beide prognoses en voor elk van de drie deelgebieden. Het komt doordat biologische bedrijven met een groeiprognose van honderden procenten verreweg het beste marktperspectief hebben; doordat de arbeidsinzet op een biologisch bedrijf hoger is dan op een gangbaar bedrijf; en doordat op een biologisch bedrijf gemiddeld per uur meer wordt verdiend dan op een gangbaar bedrijf. Indien de arbeidsopbrengst per uur onder druk van afzetkanalen in de toekomst sterker daalt dan dat hier is verondersteld, zal een lagere toename resulteren van het agrarisch inkomen in de drie deelgebieden.

Voor de Randstad als geheel geldt dat na de biologische landbouw verkoop aan huis en agrarische natuur het meest bijdragen aan het totale extra inkomen.

De andere activiteiten, zelfkazen, agrotourisme en zorglandbouw, dragen elk voor zich maar weinig bij aan dit totale extra inkomen. Voor agrotourisme komt dit doordat dit gemiddeld per bedrijf vrij weinig oplevert aan extra inkomen (11.100 gulden).

Zelfkazen levert gemiddeld per bedrijf wel veel op (26.000 gulden), maar de belangstelling ervoor neemt af onder melkveehouders, onder ander doordat een baan buitenshuis meer kan opleveren en geen investeringen vergt. Toch is er onder consumenten genoeg belangstelling voor boerenkaas. Zorglandbouw kan gemiddeld per bedrijf in principe ook veel inkomen genereren. De financiering ervan is nu echter nog slecht geregeld en het ziet er niet naar uit dat dit op korte termijn verbetert.

Het extra inkomen dat verbreding en verdieping kunnen opleveren is vaak het gevolg van zowel extra uren werk op de agrarische bedrijven, als van een gemiddeld per uur hogere arbeidsopbrengst uit de betreffende activiteit. De eerste factor impliceert dat de persoonlijke belasting van de agrariër en meewerkende gezinsleden toenemen, indien verdieping of verbreding er extra bijkomt, naast de gewone agrarische werkzaamheden.

Van de drie onderscheiden deelgebieden in de Randstad kan in het Weidegebied het hoogste bedrag aan extra inkomen worden verkregen door verbreding en verdieping. Zuidelijk en Oostelijk Flevoland komt op de tweede plaats. In de Droogmakerijen is de potentiële toename van het inkomen het laagst. In het Weidegebied draagt agrarische natuur naast biologische landbouw, sterk bij aan het totale extra inkomen. Verkoop aan huis en, onder de ambitieuze prognose, ook zelfkazen komen in het Weidegebied op de derde

plaats. In de Droogmakerijen zorgen na de biologische landbouw vooral verkoop aan huis en zorglandbouw voor een belangrijk deel van het extra inkomen dat in 2007 kan worden verdiend. In Zuidelijk en Oostelijk Flevoland is na de biologische landbouw, verkoop aan huis de tak die het meest bijdraagt aan het totale extra inkomen.

Tabel 6.2 Toename van agrarisch inkomen (1998-2007) in 1.000 gulden per deelgebied en per vorm van agrarische verbreding en verdieping op grondgebonden bedrijven >16 nge

	Voorzichtige prognose				Ambitieuze prognose			
	Weide- gebied	Droog- makerijen	Z.- en O.- Flevoland	Randstad	Weide- gebied	Droog- makerijen	Z.- en O.- Flevoland	Randstad
Biologisch								
Melkvee	2.400	100	100	2.500	4.200	100	200	4.500
Akkerbouw	100	200	1.100	1.300	100	400	2.200	2.600
Overig	1.400	500	800	2.600	2.600	900	1.500	4.900
Zelfkazen	0	0	0	0	1.100	200	0	1.300
Verkoop aan huis	700	300	500	1.500	1.400	800	700	2.900
Agrarisch								
Natuur	1.200	200	100	1.500	3.700	300	200	4.400
Agrotoerisme								
Dagrecreatie	100	<100	100	200	200	100	100	300
Verblijfsrecreatie	100	<100	<100	200	700	300	200	1.100
Zorglandbouw	200	400	100	700	400	500	200	1.100
Totaal a)	6.000	1.600	2.800	10.500	14.200	3.600	5.200	23.100

a) Door afronding kan optelling van cijfers in een kolom een iets andere uitkomst geven; bewerking SC. In aanvulling op deze tabel, is de toekomstige omvang van het agrarisch natuurbeheer geschat op basis van gegevens van de Dienst Landelijk Gebied van het Ministerie van LNV. Voor het gehele Randstadgebied komt de voorzichtige prognose uit op 142% meer (+ ca. 9,500 HA), terwijl de ambitieuze prognose voorziet in een uitbreiding van 305% (+ ca. 20,500 HA). De uitbreiding vindt vooral plaats in het Weidegebied maar procentueel is de uitbreiding het sterkst in Droogmakerijen en Z. en O. Flevoland. Het etiket 'ambitieuze' is nadrukkelijk van toepassing op de hoogste prognose. Deze veronderstelt namelijk dat aanzienlijke aantallen boeren zich ontwikkelen tot professionele natuurbeheerders en dat overheid en natuurbeschermingsorganisaties hen in de gelegenheid stellen om contracten af te sluiten/ over te nemen voor met name botanisch beheer.

6.3 Evaluatie

De afgelopen jaren zijn verschillende studies verschenen naar de opbrengsten van verbreding en verdieping. Het eigen onderzoek is naast twee van deze studies gelegd: de LUW-studie van Van Broekhuizen en Van der Ploeg (1997) over plattelandontwikkeling in Nederland en de studie van Prins et al. (1998) voor melkveehouderij in het Groene Hart.

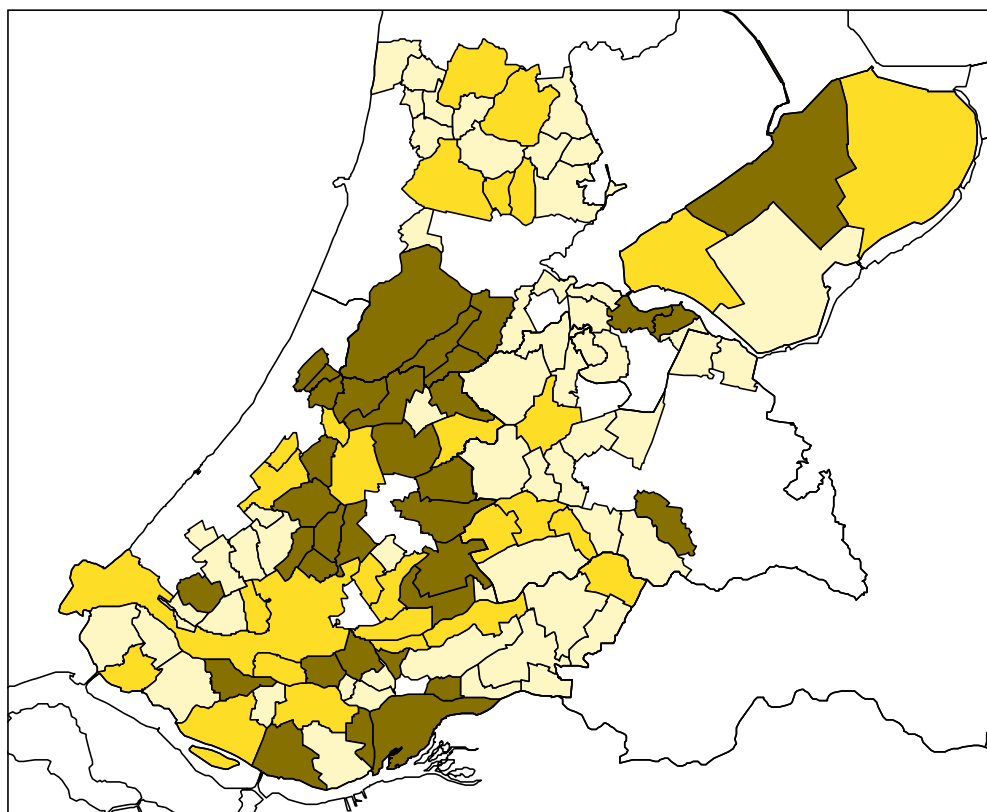
In de LUW-studie is geschat hoeveel verschillende vormen van verbreding en verdieping kunnen opleveren in geheel Nederland. Van de verschilpunten met de eigen studie

wordt hier ingegaan op het verschil voor agrarisch natuurbeheer. De LUW-studie stelt de inkomsten uit natuurbeheer gelijk aan 100% van de beheersvergoeding. Dit omdat het beheer voor sommige agrariërs met een meer extensieve productiewijze goed inpasbaar is, waardoor ze nauwelijks productie mislopen. Daardoor is de 85% compensatie voor productiederving voor hen ook inkomen. In deze studie is ermee gerekend dat slechts 15% van de vergoeding inkomen. Deze 15% is de norm die in de vergoedingen wordt gehanteerd. Voor deze studie voor de Randstad is deze 15% ook de beste basis. Uiteindelijk gaat het hier immers om de vraag of bedrijven met extra inkomen uit verbreding en verdieping de inkomensdaling zullen kunnen opvangen die het gevolg is van wijzigingen in het landbouwbeleid. Deze wijzigingen in het landbouwbeleid treffen daarbij alle agrariërs, maar de grotere en meer intensief producerende hebben er financieel gezien de meeste hinder van. Voor hen geldt veel minder dat natuurbeheer gemakkelijk inpasbaar is, waardoor zij wel te maken krijgen met productiederving.

De studie van Prins et al. (1998) betreft de mogelijkheden voor verbreding en verdieping op melkveebedrijven in het Groene Hart. Deze studie gaat uit van de interesse onder agrariërs voor verbreding en verdieping en de inpasbaarheid van verbreding en verdieping op afzonderlijke bedrijven. Er blijkt een redelijke interesse te zijn. Er lijken dus zeker agrariërs te zijn die het hier geschetste toekomstperspectief op grond van vraagontwikkelingen willen oppakken. Een verdere vergelijking met de hier uitgevoerde studie is weinig zinvol.

Kaart 7

Verwerking/huisverkoop op grondgebonden bedrijven (groter dan 16 nge) in 1998

Percentage van het totaal aantal grondgebonden bedrijven (groter dan 16 nge) in een gemeente

lei

Bron: CBS-Landbouwtelling.

7. Evaluatie en slotbeschouwing

7.1 Inleiding

De studie heeft primair het karakter van een economische analyse. In paragraaf 7.2 worden de uitkomsten van hoofdstuk 4 (inkomensdaling) vergeleken met die van hoofdstuk 6 (aanvullend inkomen uit extra verbreding en verdieping). Een overzicht van de uitkomsten staat in tabel 7.1. Vanuit de economische benadering is ook gekeken naar de mogelijkheden om andere gebiedskwaliteiten te economiseren door middel van verbrede agrarische bedrijfsontwikkeling. In paragraaf 7.3 worden de effecten op de kwaliteit van het landelijk gebied bij de Randstad op een rij gezet. Aan het eind van dit hoofdstuk (paragraaf 7.4) komt de vraag aan de orde of grondgebonden landbouw - nog afgezien van verbredingactiviteiten - op termijn kan blijven functioneren als drager van groene ruimten als waardevolle tegenhanger van de nabije Randstad.

7.2 Kan verbreding de toekomstige inkomensdaling compenseren?

7.2.1 Terugblik op de methode, met name op de meest cruciale aannames

Hoofdstuk 4 gaf twee schattingen van de toekomstige daling van het landbouwincome over een periode van 11 jaar als gevolg van diverse factoren waaronder Agenda 2000. De onzekere factor op basis waarvan beide schattingen van elkaar verschillen, is of er onder invloed van de inkomensdaling wel of niet een versnelling zal optreden in de trendmatige daling van het aantal landbouwbedrijven.

De schatting met een versnelde vermindering van het aantal landbouwbedrijven heet hieronder de meest gunstige schatting. Dit omdat er bij een versnelde afvloeiing meer ruimte komt voor schaalvergroting van grondgebonden landbouw op blijvende bedrijven. De inkomensschattingen op basis van een versnelde afname van het aantal bedrijven worden hieronder beschouwd als tevens de meest waarschijnlijke schattingen.

De versnelling ten opzichte van de trendmatige daling van het aantal landbouwbedrijven is voor Weidegebied en Droogmakerijen bepaald op jaarlijks 1% extra vermindering van het aantal bedrijven, en voor Zuidelijk en Oostelijk Flevoland op de helft hiervan (0,5%). Relatief gezien gaat het ook in het laatste deelgebied om een forse toename (van 1 naar 1,5% afname per jaar).

De redenen waarom in Zuidelijk en Oostelijk Flevoland de afname van het aantal landbouwbedrijven met grondgebonden landbouw (dat wil zeggen zonder de slinkende groep fruitteeltbedrijven) op een veel lager peil blijft dan in andere deelgebieden is de specifieke situatie van nieuwe polders. Het betreft vooral de royale groottestructuur in de uitgangssituatie, de moderniteit van de bedrijfsuitrusting en ruime aanwezigheid van opvolgers op bedrijven met iets oudere ondernemers. Dit ligt anders in beide andere

deelgebieden. De versnelde daling wordt vooral ingegeven door het grote aantal 'midden-bedrijven' waarvan een fors aantal bij de toekomstige inkomensdaling over de rand valt. In het Weidegebied waar de reeds forse afname van het aantal bedrijven verder versnelt (van 3,5 naar 4,5% per jaar) speelt ook een rol dat de voorziene prijsdaling in de melkveehouderij ingrijpender is dan in de akkerbouw, en dat de concurrentiepositie vergeleken met andere gebieden relatief ongunstig is (enig verlies van quotum).

Ook wat betreft het extra inkomen uit verbrede en verdiepte bedrijfsontwikkeling zijn er twee schattingen (zie hoofdstuk 6). De meest onzekere factor is of de ruimte in de 'markt voor verbreding/verdieping' overwegend valt te beschouwen als een gegeven voor boeren of dat zij een flinke speelruimte hebben om zich een markt te creëren.

In de minst gunstige schatting (zie ook tabel 7.1) blijft de berekende ruimte in de markt beperkt tot de vraag naar goederen en diensten van verbrede en verdiepte landbouw die zich nu reeds aftekent. Dit heet hier de minst gunstige schatting (= voorzichtige schatting uit hoofdstuk 6) omdat deze het minst bijdraagt aan het compenseren van het inkomensgat dat valt in de landbouw.

De andere schatting heet hier de meest gunstige schatting (= ambitieuze schatting uit hoofdstuk 6) omdat deze berust op de veronderstelling dat inspanningen van aanbieders, qua productinnovatie en marketing, de consumentenvraag nog sterk zullen stimuleren. De minst gunstige schattingen worden hieronder voor alle deelgebieden tevens beschouwd als de meest waarschijnlijke schattingen. Bedenk dat deze relatief bescheiden schattingen toch enigszins een taakstellend karakter hebben omdat deze mede berusten op verwachtingen van organisaties waarin voorgenomen eigen marktinspanning is verdisconteerd.

7.2.2 Toelichting bij de overzichtstabel 7.1

De laatste kolom in de overzichtstabel geeft de meest waarschijnlijke inkomensontwikkeling op landbouwbedrijven in de drie deelgebieden en in het totale Randstadgebied. Beide andere kolommen geven een indruk van de bandbreedte in deze ontwikkeling. Kolom 1 combineert de minst gunstige variant voor de geschatte ontwikkeling van het landbouwinkomen met de minst gunstige variant voor het aanvullend inkomen uit verbreding/verdieping (zie voorgaande). Kolom 2 combineert beide meest gunstige varianten.

Het eerste kengetal is 'inkomen nu op blijvende bedrijven'. Dit inkomen in de uitgangssituatie is niet in alle kolommen hetzelfde. In beide kolommen met een relatief sterke vermindering van het aantal bedrijven hebben verdwijnende bedrijven als het ware een deel van het agrarisch inkomen in het gebied meegenomen.

Tabel 7.1 Kan verbrede/verdiepte bedrijfsontwikkeling de inkomensdaling tot en met 2007 compenseren?

Schattingen van gezinsinkomen uit het eigen bedrijf (in mln. gld.)	Schattingen m.b.t. landbouwinkomen en verbredings- inkomen		
	minst gunstig	meest gunstig	meest waarschijnlijk
Weidegebied			
Huidige inkomen op alle blijvende bedrijven	207,0	189,3	189,3
Ontwikkeling landbouwinkomen a)	-87,9	-33,0	-33,0
Inkomen uit extra verbreding/verdieping (v/v)	+6,0	+14,2	+6,0
Inkomensontwikkeling na extra v/v	-81,9	-18,8	-27,0
Mate waarin v/v inkomensdaling compenseert (%)	7	43	18
Inkomensverlies (of winst) t.o.v. uitgangssituatie (%)	-40	-10	-14
Droogmakerijen			
Huidige inkomen op alle blijvende bedrijven	111,3	101,5	101,5
Ontwikkeling landbouwinkomen a)	-36,2	-7,0	-7,0
Inkomen uit extra verbreding/verdieping (v/v)	+1,6	+3,6	+1,6
Inkomensontwikkeling na extra v/v	-34,6	-3,4	-5,4
Mate waarin v/v inkomensdaling compenseert (%)	4	51	23
Inkomensverlies (of winst) t.o.v. uitgangssituatie (%)	-31	-3	-5
Zuidelijk en Oost-Flevoland			
Huidige inkomen op alle blijvende bedrijven	89,0	84,5	84,5
Ontwikkeling landbouwinkomen a)	-26,8	-13,7	-13,7
Inkomen uit extra verbreding/verdieping (v/v)	+2,8	+5,2	+2,8
Inkomensontwikkeling na extra v/v	-24,0	-8,5	-10,9
Mate waarin v/v inkomensdaling compenseert (%)	10	38	20
Inkomensverlies (of winst) t.o.v. uitgangssituatie (%)	-27	-10	-13
Randstadgebied totaal			
Huidige inkomen op alle blijvende bedrijven	407,4	375,3	375,3
Ontwikkeling landbouwinkomen a)	-150,9	-53,7	-53,7
Inkomen uit extra verbreding/verdieping (v/v)	+10,5	+23,1	+10,5
Inkomensontwikkeling na extra v/v	-140,4	-30,6	-43,2
Mate waarin v/v inkomensdaling compenseert (%)	7	43	20
Inkomensverlies (of winst) t.o.v. uitgangssituatie (%)	-34	-8	-12

a) Ontwikkeling landbouwinkomen na externe veranderingen (onder andere Agenda 2000) en aanpassingen in agrarische structuur en functioneren.

7.2.3 Conclusies Randstadgebied totaal: zelfs bij gunstige schattingen blijft inkomensverlies

1. De voorziene inkomensdaling in de landbouw (54 miljoen gulden) kan volgens de meest waarschijnlijke schatting slechts voor een klein deel (20%) worden opgevangen door extra verbreding/verdieping. Het inkomensverlies dat resteert, bedraagt 12% van het aanvankelijk inkomen op blijvende bedrijven met grondgebonden landbouw.

2. Bij de minst gunstige schattingen bedraagt de inkomensdaling 151 miljoen gulden en dit valt voor een nog veel kleiner deel (7%) te compenseren met extra verbreding/verdieping. Het resterend inkomensverlies bedraagt ruim eenderde van het aanvankelijk inkomen.
3. Zelfs bij de meest gunstige schattingen wordt minder dan de helft (34%) van het inkomensverlies (54 miljoen gulden) gecompenseerd door extra inkomen uit verbreding/verdieping. Het resterend inkomensverlies is echter ten opzichte van de uitgangssituatie vrij beperkt (8%).

7.2.4 Conclusies Weidegebied: verbreding is geen remedie voor inkomensachterstand

1. Meest waarschijnlijke schattingen: Het inkomen zal iets meer dalen dan in het totale Randstadgebied. Dit hangt vooral samen met sectorale invloeden (melkprijzdaling). Het verlies aan landbouwincome (33 miljoen) wordt voor 14% gecompenseerd door extra inkomen in verbreding/verdieping.
2. Minst gunstige schattingen: Deze wijken voor het weidegebied weinig af van die in het totale Randstadgebied. Een resterend inkomensverlies van 40% zal echter bij een ongunstige uitgangssituatie extra hard aankomen.
3. Meest gunstige schattingen: Het Weidegebied verschilt vrij weinig van het totale Randstadgebied. Ondanks de aanzienlijke uitbreiding van verbreding/verdieping compenseert dit het inkomensverlies voor slechts een derde deel. Het resterend inkomensverlies bedraagt 10%. De reden waarom het Weidegebied ondanks de ingrijpende daling van de melkprijs nauwelijks slechter scoort dan het totale Randstadgebied is de relatief snelle daling van het aantal bedrijven.

7.2.5 Conclusies Droogmakerijen: vrij weinig daling van inkomen, vrij weinig verbreding/verdieping, daling aantal bedrijven van cruciaal belang voor inkomen blijvers

1. Meest waarschijnlijke schattingen: De procentuele daling van het landbouwincome is veel geringer dan in het Weidegebied. Ook de toename van verbreding/verdieping als percentage van het gebiedsinkomen stelt echter veel minder voor. Toch is het dekkingspercentage (23% van inkomensdaling) wat hoger dan in het Weidegebied. De resterende inkomensdaling (5%) is in Droogmakerijen vrij gering.
2. Minst gunstige schattingen: Nu is er wel een aanzienlijke resterend inkomensverlies (31%) op bedrijven van blijvers. Een versnelde daling van het aantal bedrijven heeft dit in de meest waarschijnlijke schattingen (zie punt 1) voorkomen.
3. Meest gunstige schattingen: Het dekkingspercentage (verbreding/inkomensverlies) is vrij hoog (51%). Dit komt echter eerder door een vrij geringe daling van het landbouwincome dan door een indrukwekkende verbreding.

7.2.6 Conclusies Zuidelijk en Oost-Flevoland: Koplopergebied met kansen en bedreigingen

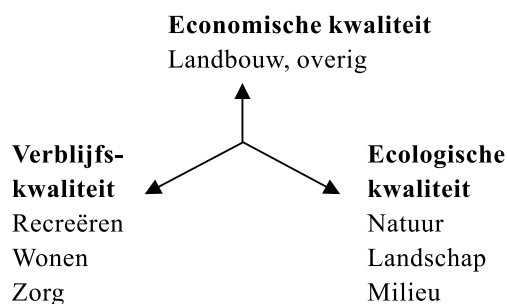
1. Meest waarschijnlijke schattingen: Verbreding/verdieping neemt in ongeveer de zelfde mate toe als in Weidegebied (met zwaarder accent op verdieping), dus veel

meer dan in Droogmakerijen. Hierdoor is het dekkingspercentage (verbreding/inkomensverlies) hoger dan in het totale Randstadgebied. Het resterend inkomensverlies ligt vrijwel op het zelfde peil als in het totale Randstadgebied. Het verlies krijgt meer reliëf wanneer het wordt uitgedrukt in guldens. Dit deelgebied heeft in de uitgangssituatie relatief grote bedrijven waarop relatief goede inkomens worden behaald.

2. Minst gunstige schattingen: Dit geeft een relatief gunstig beeld. Het inkomen daalt met 'slechts' 27% (Randstad 34%) mede doordat verdieping een *relatief* groot deel van inkomensverlies in de landbouw compenseert.
3. Meest gunstige schattingen: De ontwikkeling van landbouwinkomen en extra inkomens uit verbreding/verdieping wijken nauwelijks af van die in het totale Randstadgebied.

7.3 Effecten op kwaliteit landelijk gebied

De effecten op de kwaliteit van het landelijk gebied worden voor de volgende drie dimensies aangegeven: de economische, de ecologische en de verblijfskwaliteit. Voor de onderlinge samenhang zie figuur 7.1.

Figuur 7.1 Kwaliteit van het landelijk gebied bij de Randstad in drie dimensies

7.3.1 Hoofdindruk vanuit economische kwaliteit

Heeft de grondgebonden landbouw bij de Randstad voldoende economische kwaliteit om zich op termijn te handhaven in een stedelijke omgeving?

Een negatieve uitkomst van de studie is dat het vermogen van de grondgebonden landbouw om inkomen te genereren belangrijk zal afnemen. Perspectief om op bedrijfsniveau het inkomen op peil te houden is alleen aanwezig als er voldoende grond en productierechten vrijkomen door stoppers. Bedenk bij het afnemend inkomen uit de landbouw dat het afnemen van de economische marge per eenheid product in de landbouw een vrij algemeen verschijnsel is dat ook de landbouw buiten het Randstadgebied treft.

Hier staat wel tegenover dat de concurrentiepositie van de Nederlandse melkveehouderij en akkerbouw in internationaal verband goed is. Dit geldt in het bijzonder voor de

akkerbouw - en de minder omvangrijke melkveehouderij - in Zuidelijk en Oostelijk Flevoland. De bedrijfsstructuur van de akkerbouw en melkveehouderij in Droogmakerijen is minder gunstig dan die van de nieuwste polders maar ook deze grondgebonden landbouw bevindt zich letterlijk op zeer geschikte gronden. Op basis van sectorale overwegingen (zie paragraaf 4.2) valt niet te verwachten dat de grondgebonden landbouw uit Zuidelijk en Oostelijk Flevoland of Droogmakerijen verdwijnt. Ook omschakeling naar intensieve tuinbouw zal van te beperkte omvang zijn om het karakter van een Groene Ruimte te doen verliezen. Het wel of niet blijven bestaan van de grondgebonden landbouw wordt hier vooral bepaald door factoren binnen de stedelijke sfeer. Dit is vooral relevant voor de Droogmakerijen in het Binnen Randstadgebied (Haarlemmermeer, Droogmakerij bij Zoetermeer) maar is ook van toepassing op 'overloopgebieden' in het Rondon Randstadgebied (bijvoorbeeld Hoekse Waard en in de nabijheid van Almere en Lelystad).

Enkele kritische kanttekeningen zijn wel te plaatsen bij de concurrentiemogelijkheden van de melkveehouderij in het Weidegebied. Deze is en blijft, door de bijzondere omstandigheden van veenweiden (grondslag, waterhuishouding en verkaveling), vrij zwak in vergelijking met die van melkveehouderij in veel andere streken. Zo lang deze gronden echter planologisch een agrarische bestemming houden, lijkt het onwaarschijnlijk dat de melkveehouderij hier wegtrekt. Melkveehouderij is op deze gronden voor agrariërs, die niet willen uitwijken naar deeltijdlandbouw (met extensieve vleesveehouderij), in het algemeen de enige realistische productierichting. De uitkomsten van de studie wijzen er op dat melkveehouderij ook in de toekomst hier de belangrijkste productierichting zal blijven binnen een weidegebied van royale afmetingen.

7.3.2 Hoofddruk vanuit ecologische kwaliteit

Het agrarisch natuurbeheer zal belangrijk toenemen vooral in het Weidegebied. De economische betekenis hiervan voor boeren wordt echter overschaduwed door het inkomensverlies in de agrarische productie.

De studie heeft zich beperkingen opgelegd door inzake natuurwaarden geen balans op te maken van negatieve en positieve effecten van de te verwachten agrarische ontwikkelingen. Het werd echter wel duidelijk dat de tendens naar een mozaïek situatie waarschijnlijk zal doorzetten. Aan de ene kant blijft de productiviteit van agrarische gronden op termijn toenemen, ook bij scherpere milieunormen, onder meer door het beschikbaar komen van nieuwe plantenrassen in voeder- en akkerbouw en beter management door boeren. Productieverhogingen zetten waarschijnlijk de biodiversiteit, net als in het verleden, onder druk. Anderzijds komen er steeds meer perceelsranden en percelen waar aan agrarisch natuurbeheer wordt gedaan en die meestal veel lagere agrarische producties zullen kennen.

De mozaïek situatie die zich aftekent, berust mede op een afwisseling van biologische bedrijven en bedrijven van landbouwers die (aangepast) conventioneel blijven boeren. De studie levert overigens aanwijzingen op dat het ecologiseren van de landbouw een beter toekomstperspectief biedt dan het economiseren van natuur en landschap. Bedrijfsverdieping, onder andere biologische landbouw, voegt namelijk gemiddeld meer inkomen toe aan het gezinsinkomen dan agrarisch natuurbeheer. Ook andere vormen van bedrijfsverdieping

dan biologische landbouw, bijvoorbeeld zelfkazerij en streekproducten, zullen meestal beter in de markt liggen wanneer deze berusten op een natuurvriendelijke bedrijfsvoering.

De doorgaande tendens naar schaalvergroting in de landbouw die zich in de studie aftekent, zal invloed hebben op de verschijningsvorm van het landelijk gebied bij de Randstad. Op blijvende bedrijven, met name op de groeiers, zullen veelal nieuwe uniforme (niet streekeigen) gebouwen komen. Een technologische ontwikkeling die in de melkveehouderij van de nabije toekomst een sleutelrol kan spelen is het toepassen van automatische melksystemen (robot). Binnen de tijdshorizon van deze studie valt echter niet te verwachten dat de melkkoeien hierdoor uit het landschap verdwijnen. Dit verdwijnen zal namelijk alleen gebeuren wanneer deze innovatie gepaard gaat met een (hiervoor niet noodzakelijke) sterke schaalvergroting.

7.3.3 Hoofdindruk vanuit Verblijfskwaliteit

De studie toont een toekomstbeeld waarin agrotourisme en zorglandbouw toenemen. Ook nu geldt dat de positieve economische impuls hiervan voor het agrarisch gezinsinkomen bijna in het niet valt bij de autonome inkomensdaling in de landbouw.

Dit neemt echter niet weg dat het toenemende aantal boeren dat aan agrotourisme doet de verblijfskwaliteit van het landelijk gebied bij de Randstad voor recreanten zal vergroten. Dit dient men dan in onderlinge samenhang te bekijken met andere ontwikkelingen zoals het gesignaleerde mozaïek karakter en de tendens het landelijk gebied meer open te leggen door middel van wandelpaden, fietspaden en vaarroutes. Soms spelen boeren hier actief op in, bijvoorbeeld wandelpaden op de grens van akkers en kreken in de Hoekse Waard.

Een relevant onderscheid is dat tussen vermaatschappelijken van de landbouw en economiseren van verblijfskwaliteit. De studie beperkte zich tot het tweede onderwerp. Voor de toekomstige positie van de grondgebonden landbouw is vermaatschappelijking van gespecialiseerde landbouwbedrijven wellicht van minstens even grote betekenis als het economiseren van recreatie en zorg op het platteland. Het gaat dan bijvoorbeeld om vrijwillige bescherming van weidevogels, openstelling van landbouwgronden voor wandelaars, mee doen aan open dagen en het achterwege laten van landbouwpraktijken die maatschappelijk gevoelig liggen (bijvoorbeeld vanwege dierenwelzijn).

Het voorgaande kan ook nodig zijn als tegenwicht voor mogelijke schade aan de verblijfskwaliteit van het landelijk gebied door de voorziene verdere schaalvergroting, vernieuwing van bedrijfsuitrustingen en het streven naar hogere producties per hectare in de landbouw. Hierbij kunnen de feitelijke ontwikkelingen in de landbouw botsen met percepties van stedelingen over hoe het landelijk gebied (bijvoorbeeld het Groene Hart van de Randstad) er behoort uit te zien.

7.4 Slotbeschouwing: Toekomstmogelijkheden grondgebonden landbouw bij de Randstad

7.4.1 Andere mogelijkheden om de inkomensdaling te compenseren?

Hoofdstuk 2 (figuur 2.1) gaf een breed overzicht van hoe boeren in beginsel kunnen reageren op een inkomensdaling door externe oorzaken.

De volgende opties werden in voorgaande analyse meegenomen:

- schaalvergroting en/of kosten omlaag (veld 1);
- bedrijfsverdieping (veld 2) (extra waarde toevoegen aan een agrarisch product);
- tweede agrarische productietak, waarbij meer aandacht is besteed aan grondgebonden dan aan niet-grondgebonden landbouw als tweede tak (veld 3);
- ecologische en/of sociale bedrijfsverbreding (veld 4) (het beheren van natuur, landschap of milieu als economische activiteit).

Opties die in de analyse slechts in de marge werden meegenomen zijn:

- tweede bedrijfsactiviteit die los staat van agrarisch produceren en beheren of exploiteren van bijzondere plattelandskwaliteiten (veld 5);
- baan buitenshuis van boer, boerin of opvolger (veld 6).

Een baan buiten het eigen bedrijf (boer, boerin of opvolger) blijkt voor boerengezinnen in elk van de deelgebieden meer inkomen op te leveren dan de optie (verbreding/verdieping) die in de analyse centraal stond. Voor de toekomst valt te verwachten dat deze optie om inkomensdaling te compenseren nog belangrijker zal worden. Economische noodzaak, sterke inkomensdalingen, maar ook veranderende opvattingen over het werken buitenshuis met name voor vrouwen, spelen een rol. Deze ontwikkeling kan zich zowel voordoen op groeiende bedrijven - waar het externe inkomen helpt om in het bedrijf te investeren - als op bedrijven die 'bijzaak' worden of een aflopend karakter krijgen. Het ligt wel voor de hand dat een baan buitenshuis veelal slecht is te verenigen met activiteiten van verbreding/verdieping die veel tijd vragen. Echter ook op vrij grote eenpersoonsbedrijven die sterk zijn gemechaniseerd, geautomatiseerd of die veel werk uitbesteden (akkerbouw) kan zich in de toekomst wellicht een arbeidsoverschot voordoen.

Over tweede bedrijfsactiviteiten los van het agrarisch produceren en van verbreding/verdieping zijn nauwelijks gegevens bekend. Het ligt voor de hand dat zaken zoals 'kantoor houden in een overtuillig agrarisch bedrijfsgebouw' zullen toenemen. Door nieuwe mogelijkheden met betrekking tot telecommunicatie is het mogelijk om 'abstracte diensten' te verlenen vanuit afgelegen bedrijfslocaties op het platteland aan vaak verre klanten. Voorlopig blijft deze optie echter voor boeren veel dichterbij huis: Het verrichten van gemechaniseerd loonwerk op andere bedrijven. Dit zal in akkerbouwgebieden (Droogmakerijen, Flevoland) meer voor komen dan in weidegebieden. Het is denkbaar dat deze zeer concrete dienstverlening door boeren zich in de toekomst ook meer gaat richten op een stedelijke markt (aangenomen werk in plantsoenen) of op niet-agrarische elementen in het buitengebied (onder andere aangenomen werk op natuurterreinen).

Tweede agrarische productietakken zijn het minst perspectiefvol in het deelgebied waar de inkomensdaling het hardst aankomt (Weidegebied). De laagveengronden zijn on-

geschikt voor opengrondstuintbouw of deze zitten planologisch als het ware op slot (rondom Boskoop). Ook voor investeringen in moderne intensieve veehouderij en glastuinbouw zijn deze gronden weinig aantrekkelijk, met name vanwege de relatief hoge bouwkosten. Wanneer in het weidegebied wel kan worden gebouwd zonder diepgaand heien - zoals op de overgang van weidegebied naar rivierengebied - ligt het oppakken van een intensieve tweede tak gewoonlijk moeilijk, vanwege planologische beperkingen.

In beide akkerbouwgebieden kan vooral het opnemen van een tuinbouwmatige teelt een relevante optie zijn om een dreigende inkomensdaling op te vangen. Dit is in voorgaande analyse wel meegenomen. Deze omschakeling lijkt geen grote vlucht te nemen.

7.4.2 Schaalvergroting (in hectares) en verbreding/verdieping?

Het is in zijn algemeenheid niet juist om schaalvergroting, in de zin van oppervlaktevergroting, te plaatsen tegenover verbreding/verdieping alsof het altijd voor boeren een kwestie zou zijn van 'het een of het ander'. Soms bijten de opties schaalvergroting en oppakken of uitbreiden van verbreding elkaar maar in andere gevallen kunnen deze opties elkaar juist onderling versterken. In weer andere gevallen zijn beide opties goed te combineren mits bepaalde voorzieningen zijn te treffen.

De mogelijkheden om schaalvergroting en verbredings- en verdiepingsactiviteiten op bedrijfsniveau te combineren zullen vooral afhangen van arbeidsorganisatorische aspecten en van wat de verbreding/verdieping kan bijdragen aan het bedrijfsresultaat.

7.4.3 Arbeidsaspect

In de akkerbouw speelt een grote rol dat deze sector een onregelmatige arbeidsbehoefte kent. Activiteiten van verbreding en verdieping zijn dan ook op grotere bedrijven met een beperkte arbeidsbezetting goed inpasbaar, mits de arbeidsbehoefte hiervan (in de tijd gezien) complementair is aan die in de akkerbouw. Voor bedrijfsverdieping, die waarde toevoegt aan het agrarisch product, is dit bijna per definitie wel het geval. Bovendien heeft de akkerbouw ruime mogelijkheden om knelpunten in de arbeidsvoorziening op te lossen door veldwerkzaamheden naar behoefte uit te besteden aan bedrijven voor gemechaniseerd loonwerk.

In de melkveehouderij ligt de situatie anders. Deze bedrijfstak kent een vrij continue arbeidsbehoefte doordat de activiteiten melken en verzorgen zeven dagen in de week (meestal in twee rondes) terugkeren. In agrarisch natuurbeheer zal de boer bij schaalvergroting in toenemende mate een beroep moeten doen op vrijwilligers, bijvoorbeeld om nesten op te sporen en bijzondere planten in perceelsranden te registreren. Ook bij een sterke interesse in dit agrarisch natuurbeheer komt er een moment waarop hij het niet meer aan kan om de toegenomen oppervlakte (te laten) surveilleren. Het ziet er overigens naar uit dat de opkomende melkrobot de speelruimte van melkveehouders om schaalvergroting en verbreding te combineren, zal vergroten. Wat in de toekomst gunstig zal werken voor verbreding is dat melkveehouders vaker hun handen (en ogen) vrij hebben van het uitvoerende werk maar dat het wel handig is om in de buurt van het bedrijf - vanwege de kans op storingen - te blijven.

7.4.4 Economisch aspect

Bij een goede winstgevendheid van verbreding/verdieping zijn arbeidsorganisatorische knelpunten gemakkelijker op te lossen. Er kan dan eerder een beroep worden gedaan op een gemechaniseerd loonwerkbedrijf (akkerbouw, maar ook in melkveehouderij) of op een bedrijfsverzorger (vooral melkveehouderij).

Bij een goede winstgevendheid van verbreding/verdieping kan dit ook de financiële injecties opleveren om de aankoop van grond mee te financieren. Zo valt incidenteel al waar te nemen dat grond en quotum in het veenweidegebied worden opgekocht door biologische boeren. Oppervlaktevergroting wordt verder ook gestimuleerd door het omschakelen naar biologische landbouw doordat dit gepaard gaat met lagere veedichtheden dan in de conventionele landbouw.

Ten slotte kan ook een rol spelen dat in de verbreding/verdieping soms belangrijke schaalvoordelen zijn te behalen. Bijvoorbeeld, bij het maken van kaas speelt de wetmatigheid dat het voordelig is vaste kosten zoals apparatuur voor kaasmakerij, over een grotere productie te kunnen omslaan. Bovendien zal iemand die succesvol is in het moeilijke vak van kaas maken en zijn producten goed weet te verkopen, gemakkelijk de behoefte kunnen voelen om deze activiteit uit te breiden zodanig dat hij ook zijn melkveestapel zal moeten vergroten (of melk van collega's betrekken). Het combineren van schaalvergroting en verbreding/verdieping stelt wel hogere eisen aan de management-capaciteit van de boer.

7.4.5 aandachtspunten voor het beleid

De marktmogelijkheden voor agrarische verbreding en verdieping kunnen toenemen door extra stimulering vanuit het beleid. Aandachtspunten verschillen per vorm van verbreding of verdieping.

Voor de biologische landbouw bijvoorbeeld zetten diverse verwerkende bedrijven en handelsorganisaties op dit moment sterk in op uitbouw van de markt. Vanuit het beleid is het zaak dit zowel te stimuleren als de marktontwikkeling nauwlettend te volgen opdat effectief gebruik wordt gemaakt van voorlichting- en subsidieinstrumenten die de omschakeling van traditionele bedrijven naar biologische landbouw bevorderen.

Voor dag- en verblijfsrecreatief agrotourisme ligt het anders. Zij hebben belang bij een attractieve omgeving met gevarieerd recreatief aanbod. De beschikbaarheid van gevarieerd recreatief aanbod is deels een taak van overheden (recreatieve ontsluiting, vergunningen en dergelijke), deels een taak van aanbieders. Het beleid kan daarbij de afstemming en samenwerking bevorderen tussen aanbieders. De attractiviteit van de omgeving kan worden verhoogd vanuit landschaps- en natuurbeleid.

Een apart, relevant aandachtspunt is voorkoming of beperking van geluidshinder. Ter bevordering van dagrecreatief gebruik van het landelijk gebied verdienen voorts de nu veelal onaantrekkelijke overgangszones tussen stad en groene ruimte speciale aandacht. Dit laatste kan ook gunstig zijn voor verkoop aan huis. Het beleid kan verkoop aan huis voorts bevorderen door samenwerking op dit vlak te stimuleren tussen geïnteresseerde boeren. Dit opdat consumenten een gevarieerd agrarisch pakket kunnen verkrijgen op gunstig gelegen, gemakkelijk bereikbare locaties. Wel moet de locatie herkenbaar blijven als 'verkoop aan huis'.

Een verdere groei van agrarisch natuurbeheer is alleen mogelijk als het beleid hiervoor extra ruimte en budget geeft. Het komt ten goede aan zowel de ecologische als de verblijfskwaliteit van de omgeving. Hier ligt een link met agrotourisme. Zorglandbouw verkeert nog in een beginfase. Uitgroei naar volwassenheid vergt onder andere dat de financiering een meer eigen plaats krijgt in het zorgstelsel en geaccepteerde behandelmethodieken tot stand komen. Dit zal op landelijk niveau zijn beslag moeten krijgen. Vanuit regionaal of provinciaal beleid kan het worden gestimuleerd door initiatieven tot zorglandbouw waar mogelijk te faciliteren.

Het combineren van verschillende activiteiten kan voor boeren gecompliceerd zijn. Toch is vermoedelijk de meeste winst te halen wanneer landbouw wordt gecombineerd met niet één maar met meerdere vormen van verbreding/verdieping. Uit de studie blijkt dat afzonderlijke tweede activiteiten vaak vrij weinig op leveren. Meerdere extra activiteiten werken niet alleen additief maar bieden vaak ook de mogelijkheid om een kwalitatief meer hoogwaardig product of dienstverlening aan te bieden.

Ook overheden blijken vaak moeite te hebben met het combineren van verschillende taken. Zo kennen subsidieregelingen vaak de regel dat dubbele toeslagen die betrekking hebben op dezelfde grond niet mogelijk zijn. Het benutten van 'combi's' behoort echter bijna per definitie tot het hart van verbrede plattelandsontwikkeling. Voor wandelaars is het bij voorbeeld extra aantrekkelijk om te lopen over een perceelsrand waar de boer aan agrarisch natuurbeheer doet. Onze agrarische ondernemer zal echter moeten kiezen tussen de regeling voor openstelling landbouwgronden of die voor agrarisch natuurbeheer in perceelsranden.

Het lijkt een uitdaging om na te gaan hoe aan het begrip 'stadslandbouw' handen en voeten kan krijgen. Misschien biedt het principe van cofinanciering in veel Brusselse regelingen aanknopingspunten. Onderhandelingen over bescheiden medefinanciering op het laagste niveau - dicht bij boeren en burger, bijvoorbeeld in de boezem van Waterschappen - zouden wellicht een band tussen Stad en Ommeland kunnen smeden. Wat heeft een bepaalde stad of stadswijk er bijvoorbeeld voor over om een nabije polder beter ontsloten te krijgen?

De uitkomsten van de studie wijzen er op dat het belangrijk kan zijn om de financiering van de Groene Hart Gelden voor boeren onder omstandigheden van een veenweidegebied voor de toekomst veilig te stellen. De melkveehouderij in het gebied heeft toekomst, maar het zal moeite en investiviteit kosten.

De economische kracht van de landbouw in Zuid en Oost Flevoland lijkt op het eerste gezicht moeilijk te rijmen met het aanwijzen door Brussel van Flevoland als een (zwak) doelstellingen 1 gebied. De zwakte van het gebied zit kennelijk in het onvoldoende aanwezig zijn van sterke niet-agrarische bedrijfstakken. Verbrede ontwikkeling in de landbouw kan helpen om door middel van een mooi buitengebied het vestigingsklimaat in de niet-agrarische centra te verbeteren. Dit laatste kan overigens ook het belangrijkste economisch belang zijn dat is gediend bij het aantrekkelijker maken van het Groene Hart binnen de Randstad.